

Martin Esslin: Ο Μπέρτολτ Μπρεχτ στην εξορία

ΕΠΟΠΤΕΙΑ

Έτος 10, 1985, τεύχη 97-107 / Φιλοσοφία
<https://epopteia.gr/220/martin-esslin-brecht/>

Εποπτεία, τεύχος 103, Ιούλιος – Αύγουστος 1985. Μετάφραση: Δ. Αντωνοπούλου – Γ. Σταμάτη.

Η ΕΞΟΔΟΣ των Γερμανών διανοουμένων από το Ράϊχ μετά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία στις 30 Ιανουαρίου 1933 ήταν μια από τις πλέον βαρυσήμαντες μετακινήσεις του πνευματικού κέντρου βάρους που έχει γνωρίσει ο Δυτικός κόσμος, και συγκρίνεται ίσως μόνον με τα αποτελέσματα της εξόδου των βυζαντινών λογίων στην Ιταλία μετά την κατάρρευση της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Η θέση πολλών συγγραφέων μεταξύ αυτών των εξόριστων ήταν ιδιαίτερα τραγική. Ζούσαν από την γλώσσα τους• πριν από το ξέσπασμα του πολέμου η περιοχή όπου γερμανικά βιβλία, εφημερίδες και περιοδικά μπορούσαν ακόμη να κυκλοφορούν ελεύθερα περιοριζόταν: κατ' αρχήν η Ελβετία, η Αυστρία, η Τσεχοσλοβακία (τα γερμανόφωνα μέρη της) παρέμειναν λίγο ως πολύ ανοικτές όσο αυτές οι χώρες ήσαν ακόμη ελεύθερες από την ναζιστική κυριαρχία. Και, φυσικά, οι αυξανόμενες αποικίες προσφύγων στην Ολλανδία, Γαλλία, Βέλγιο και άλλες χώρες, όπου οι γερμανοί διανοούμενοι είχαν καταφύγει, πρόσφεραν κάποιες, αν και περιορισμένες, διεξόδους για δουλειά.

Ακόμη θυμάμαι –ήμουν μαθητής την εποχή εκείνη– το ρεύμα των μελαγχολικών, κάπως ατημέλητων αν και ακόμη αρχοντικά ντυμένων μορφών που περνούσαν από το πατρικό μου στην Βιέννη τους πρώτους μήνες του 1933. Αυτοί οι συγγραφείς και δημοσιογράφοι μιλούσαν για τα επιτεύγματά τους, τις καλές θέσεις που είχαν κάποτε, τα βιβλία που είχαν γράψει: έψαχναν όλοι τους για μόνιμη δουλειά. Ο καθένας είχε ένα σχέδιο για ένα καινούργιο περιοδικό που ήθελε να εκδώσει, ή για ένα καινούργιο

συνταρακτικό βιβλίο που θα αποκάλυπτε την ναζιστική απάτη σ' έναν κόσμο ως τότε ανίδεο για τους κινδύνους που αντιπροσώπευε εκείνο το καθεστώς των ασυνείδητων κακοποιών. (Λες και ο δυτικός κόσμος έδειχνε ενδιαφέρον γι' αυτές τις προειδοποιήσεις, που αργότερα αποδείχτηκαν ότι δεν ήσαν παρά μόνο πολύ καλά δικαιολογημένες!) Και θυμάμαι μεταξύ αυτών των επισκεπτών τα σοβαρά, μελαψά χαρακτηριστικά του Τζούλιους Χαϊϋ, του Ούγγρου δραματουργού που είχε καθιερωθεί σαν ένας από τους κορυφαίους θεατρικούς συγγραφείς στο προχιτλερικό Βερολίνο: γλυκομίλητος, με βαθειά μελαγχολικά μάτια. Το τελευταίο έργο του, το είχε σκηνοθετήσει ο Μαξ Ράϊνχαρτ στο Deutsches Theater— και παιζόταν ακόμα το έργο όταν οι ναζί κατέλαβαν το περίφημο θέατρο. Κομμουνιστής, ο Χαϊϋ συγκρούστηκε με τις αυστριακές αρχές μετά τον σύντομο εμφύλιο πόλεμο τον Φεβρουάριο του 1934 (όταν οι Σοσιαλδημοκράτες καταπνίγηκαν από το Αυστριακό Καθολικό-Φασιστικό κόμμα). Πέρασε μερικούς μήνες στην φυλακή και μετά την αποφυλάκισή του μετανάστευσε στη Σοβιετική Ένωση.

Ο Τζούλιους Χαϊϋ φιγουράρει έντονα σ' ένα βιβλίο που, για πρώτη φορά, δίνει μια λεπτομερή έκθεση της μοίρας των γερμανών συγγραφέων που μετανάστευσαν στην «πατρίδα των ανά τον κόσμο σοσιαλιστών»(1). Ο συγγραφέας, Νταϊήβιντ Πάϊκ, ένας αμερικανός λόγιος που κατόρθωσε να εξετάσει τα αρχεία μερικών επιφανών γερμανών εμιγκρέ στην Σοβιετική Ένωση, καθώς επίσης και ντοκουμέντα στην Ουγγαρία (π.χ. το αρχείο Γκέοργκ Λούκατς) και στην Ανατολική Γερμανία, δίνει μια πολύ αποκαλυπτική αναφορά της τραγικής ιστορίας της γερμανικής φιλολογικής μετανάστευσης. Ανάμεσα στους πρωταγωνιστές αυτής της ιστορίας βρίσκουμε τον Μπέρτολτ Μπρεχτ, αυτόν τον υποδειγματικό εκπρόσωπο της εξόριστης γερμανικής φιλολογίας. Αν και ο Μπρεχτ δεν ήταν ένας από τους γερμανούς εμιγκρέ στην ΕΣΣΔ, αναμίχθηκε βαθειά σε γεγονότα ως επισκέπτης, φίλος πολλών από τα πλέον εξέχοντα μέλη της μετανάστευσης, και επίσης ως συντάκτης —από κάποια απόσταση— του πρωτοποριακού γερμανικού εμιγκρέ περιοδικού, που τυπωνόταν στην Μόσχα. Η πρόσφατη δημοσίευση της πρώτης συλλογικής έκδοσης της αλληλογραφίας του Μπρεχτ(2)

–παρ’ όλα αυτά ελλιπής, και φανερά λογοκριμμένη για πολιτικούς και προσωπικούς λόγους, πολύ καλά γνωστούς στους κληρονόμους του Μπρεχτ και στον δυτικογερμανό εκδότη του –συμπληρώνει ουσιαστικά αυτήν την πλευρά της ιστορίας των εξόριστων γερμανών συγγραφέων στην Αυτοκρατορία του Στάλιν. Μια πολύ καλογραμμένη και ντοκουμενταρισμένη μελέτη για τα χρόνια του Μπρεχτ κατά την τελική εξορία του στην Αμερική, που δημοσιεύτηκε το 1980, προσφέρει μια διαφωτιστική αντίθεση(3).

Έτσι ο Μπρεχτ προσφέρει ένα χρήσιμο φακό για κάποιες ανακλάσεις πάνω στο «πολιτιστικό σοκ» και την επακόλουθη διαδικασία οδυνηρής προσαρμογής –ή ολοκληρωτικής αποτυχίας για προσαρμογή– που διαμόρφωσε τις τύχες πολλών εξεχόντων λόγιων εξόριστων, εγκατεστημένων στα δύο άκρα του μη ναζιστικού κόσμου. Είναι, σίγουρα, ένα κάπως αξιοπρόσεκτο φαινόμενο: διότι τονίζει την δύσκολη θέση των Ευρωπαίων που βρέθηκαν αντιμέτωποι με τις τελείως ξένες νοοτροπίες και παραδόσεις των δύο νέων Υπερδυνάμεων, που έμελλαν να γίνουν σύντομα κυρίαρχες στην διαμόρφωση των παγκόσμιων γεγονότων στο δεύτερο μισό του αιώνα, και οι κληρονόμοι της ευρωπαϊκής πνευματικής κληρονομιάς, –κι όμως αποκλίνουσες απ’ αυτήν βίαια και έντονα.

Στην Σοβιετική Ένωση οι γερμανοί εξόριστοι συγγραφείς και διανοούμενοι βρέθηκαν αντιμέτωποι με έναν κόσμο δολοπλοκίας, υποψίας και σάπιας γραφειοκρατίας, ενώ είχαν πάει εκεί με την προσδοκία ότι θα έμπαιναν στον κόσμο της ουτοπικής φιλίας και του φωτός, της εκπλήρωσης όλων των ονείρων τους για την ανθρωπιστική τελειότητα. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, ο Μπρεχτ και οι συνεξόριστοί του συνάντησαν έναν κόσμο εξ ίσου ξένο και ενοχλητικό: μια χώρα εντελώς ανίδη για το γόητρο που απολάμβαναν οι διανοούμενοι στην Ευρώπη και χωρίς επίγνωση της υποχρέωσης να τους τιμήσουν.

Στα τελευταία χρόνια της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης η Σοβιετική Ένωση είχε ένα συνεχώς αυξανόμενο κύρος μεταξύ των γερμανών αριστερών διανοούμενων. Η εκτεταμένη προπαγάνδα και η εκδοτική αυτοκρατορία του Βίλλι Μύντσενμπεργκ και η παραγωγή εκδοτικών οίκων όπως οι Εκδόσεις Μαλίκ, μαζί με τις πολύ επιτυχείς

περιοδείες των σοβιετικών θεάτρων (το θέατρο Τέχνης της Μόσχας, οι θίασοι των Μέγιερχολντ και Τάϊροβ), καθώς επίσης και το τεράστιο γόητρο που απελάμβαναν οι σοβιετικοί σκηνοθέτες του κινηματογράφου όπως ο Αϊζενστάϊν, ο Πουντόφκιν και ο Βερτώφ, είχαν κερδίσει πολλούς καλλιτέχνες και συγγραφείς. Ο Πισκάτορ και ο Μπρεχτ, ο Γκέοργκ Γκρος και ο Άλφρεντ Ντέμπλιν, ο Χάινριχ Μαν και ο Άρνολντ Τσβάιχ ήσαν μεταξύ εκείνων που θεωρούσαν την Σοβιετική Ένωση σαν ένα πυρσό ελευθερίας και ανθρωπισμού μέσα σ' έναν σκοτεινό κόσμο.

Ας μην απορούμε λοιπόν που μετά τον εμπρησμό του Ράϊχσταγκ (27 Φεβρουαρίου 1933), όταν οι Ναζί άρχισαν να συλλαμβάνουν και να θέτουν υπό περιορισμό τους αντιπάλους τους και άρχισε η έξοδος των συγγραφέων, πολλοί έτρεφαν μεγάλες ελπίδες ότι θα υπήρχε συμπαράσταση και καθοδήγηση από την σοβιετική πλευρά. Ο Μπρεχτ, στην αρχή, είχε ελπίσει πως η Σοβιετική Ένωση θα άρπαζε την πρωτοβουλία να κερδίσει, πολιτικοποιήσει και ριζοσπαστικοποιήσει τους πολλούς ανένταχτους φιλελεύθερους εξόριστους καθώς τριγύριζαν στην Πράγα και την Βιέννη, την Ζυρίχη και το Άμστερνταμ ψάχνοντας για τόπους διαμονής και σταθερούς πόρους ζωής. Αλλά ούτε η καθοδήγηση ούτε η ηγεσία των λογίων ενδιέφερε το Κομμουνιστικό Κόμμα, ή την Σοβιετική Ένωση. Έχοντας βρει το δικό του καταφύγιο στην Δανία, ο Μπρεχτ γράφει –στις 28 Ιουνίου 1933– στον φίλο του, κομμουνιστή ποιητή (και πρωτοπόρο) του εξπρεσιονισμού Γιοχάννες Ρ. Μπέχερ, ότι στην Πράγα, την Βιέννη, την Ζυρίχη, το Παρίσι και το Λουγκάνο είχε «... συναντήσει παντού την μεγαλύτερη δυνατή έλλειψη θάρρους, τον υψηλότερο βαθμό σύγχυσης. Ξεκομμένοι από το προλεταριάτο, όλο και περισσότερο απασχολημένοι μόνο με την απόκτηση του επιούσιου (πράγμα που είναι δυνατόν μόνο κάνοντας συμβιβασμούς σε όλα τα βασικά θέματα) και, επί πλέον, διασκορπισμένοι σε πολύ απομακρυσμένες μεταξύ τους πόλεις, οι προλεταριακοί συγγραφείς θα δυσκολευτούν πάρα πολύ να συνεχίσουν την επαναστατική τους δραστηριότητα. Ήδη σχεδιάζουν άκακα παιδικά βιβλία, «καμουφλαρισμένα» μυθιστορήματα για μπουρζουάδες εκδότες και φτηνές κινηματογραφικές ταινίες για μπουρζουάδικες εταιρείες, κ.λπ.

»Οι αριστεροί μπουρζουάδες συγγραφείς, γενικά, βολεύονται σε μια μακρά περίοδο εξορίας, και ακόμη, ίσως, προσπαθούν να εξετάσουν την δυνατότητα επιστροφής. Δεν έχουν μια συγκεκριμένη άποψη για τον αγώνα κατά του φασισμού. Δεν τους προσφέρουμε μια τέτοια άποψη με το να δανειζόμαστε απλώς πότε-πότε τα ονόματά τους. [ΣτΜ για υπογραφές σε υπομνήματα. Και όμως, ακριβώς το γεγονός ότι τουλάχιστον σε μερικές περιπτώσεις, αισθάνονται την έλλειψη άποψης και έχουν επίγνωση της ηττοπάθειάς τους, θα μας έδινε μια πραγματική ευκαιρία μ' αυτούς• μια ευκαιρία που θα υπάρχει όμως για ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα.»

Πολλοί από τους κομμουνιστές συγγραφείς που θεωρούσαν πάντα την Σοβιετική Ένωση ως «την πατρίδα όλων των αληθινών σοσιαλιστών» ήλπιζαν ότι θα τους δινόταν καταφύγιο και δουλειά εκεί. Αλλά σύντομα έγινε σαφές ότι οι άδειες εισόδου σ' αυτό το προπύργιο του αντιφασισμού ήταν τόσο δύσκολο ν' αποκτηθούν, όσο και οι άδειες για πολλές άλλες χώρες που, εκείνη την εποχή, ισχυρίζονταν ότι η μαζική ανεργία και η παγκόσμια κρίση τις ανάγκαζαν να μη δέχονται μεγάλους αριθμούς προσφύγων που έψαχναν για δουλειά.

Ο Νταϊήβιντ Πάϊκ παραθέτει ένα άρθρο στην Die Neue Weltbuhne (διάδοχο της πρωτοπόρου εβδομαδιαίας αριστερής εφημερίδας του Βερολίνου που έβγαινε στην Πράγα) που ρωτούσε ευθέως γιατί, στην Σοβιετική Ένωση, «δεν μπορούσε να βρεθεί χώρος για αρκετές χιλιάδες των οποίων οι ζωές και η ελευθερία έπρεπε ακόμη να σωθούν από τα νύχια του φασισμού...».

Η πρόκληση προκάλεσε μια απάντηση ενός αναγνώστη με την υπογραφή Ένας φίλος των Σοβιετικών που υποστήριξε ότι οι σοβιετικοί ηγέτες «... απεχθάνονται τον φασισμό όχι λιγότερο από ότι εμείς• όμως χρειάζονται τις γερμανικές μηχανές για τα σοσιαλιστικά εργοστάσια. Και πάνω από κάθε τι άλλο –κι αυτό ενδιαφέρει εξ ολοκλήρου όλους μας– χρειάζονται ειρήνη• να, γιατί πρέπει να διατηρήσουν καλές σχέσεις με τον μεγάλο και απειλητικό γείτονα στην Δύση, ακόμη κι αν η ψυχосύνθεσή τους τους πιέζει προς την άλλη κατεύθυνση. Τέτοια κίνητρα

Realpolitik και όχι συναισθηματισμοί, είναι αποφασιστικά!».

Έτσι, η στάση της Σοβιετικής Ένωσης απέναντι στους πρόσφυγες, πολιτικούς καθώς επίσης και φυλετικούς, από την ναζιστική Γερμανία. Ήταν πολύ περισσότερο άξεστη από αυτήν μερικών άλλων χωρών που είχαν συχνά κατηγορηθεί ότι απέκλειαν τους πρόσφυγες ή τούς έδιναν δύσκολα άδεια εισόδου. Βεβαίως η Αυστρία και η Τσεχοσλοβακία (για να αναφέρουμε μόνο δύο γείτονες της Γερμανίας πολύ περισσότερο –απ’ όσο η ΕΣΣΔ– εξαρτημένες από την καλή θέληση του Χίτλερ) δέχτηκαν πολλές χιλιάδες προσφύγων όπως έκαναν η Ολλανδία, η Γαλλία και οι Σκανδιναβικές χώρες. Ο Μπρεχτ, σε τελική ανάλυση, εγκαταστάθηκε στην Δανία χωρίς μεγάλη δυσκολία, έχοντας πριν δοκιμάσει υποδειγματικές συνθήκες ζωής στην Αυστρία, Τσεχοσλοβακία, Ελβετία, Γαλλία και Αγγλία.

Και όμως, την ίδια εποχή, τεχνικοί και «ειδικοί» από την Γερμανία επάνδρωναν με γρήγορο ρυθμό την Σοβιετική Ένωση. Οι αριστεροί πρόσφυγες θεωρούνταν ότι ήσαν πιο χρήσιμοι στις «καπιταλιστικές» χώρες όπου θα αποτελούσαν μια διασπαστική και υπονομευτική δύναμη. Στα 1934, ο Νταϊήβιντ Πάϊκ αναφέρει ότι η Έλενα Στάσσοβα, γενική γραμματέας της Διεθνούς Ανακούφισης Κόκκινων (η οργάνωση υποτίθεται πως βοηθούσε αριστερούς πρόσφυγες) είπε σ’ έναν αντιπρόσωπο του Οργανισμού για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα ότι «αυτό που είχε μεγαλύτερη σημασία δεν ήταν άσυλο στην ΕΣΣΔ αλλά η απόσπαση σωστού ασύλου από τις καπιταλιστικές χώρες...»

Παρ’ όλα αυτά, σημαντικοί λειτουργοί, συμπεριλαμβανομένου κι ενός αριθμού συγγραφέων, απέκτησαν το δικαίωμα να εγκατασταθούν στην Σοβιετική Ένωση που τους δόθηκαν διάφορες εργασίες στην προπαγανδιστική μηχανή, την διοίκηση της Ενώσεως Συγγραφέων, την οργάνωση διεθνών συνεδρίων κ.λπ. Όταν η επίσημη γραμμή άλλαξε, και υποστήριξε την προάσπιση του «Λαϊκού Μετώπου» όλων των αντιναζιστικών δυνάμεων, αυτοί οι γερμανοί συγγραφείς (όπως ο Γιοχάννες Ρ. Μπέχερ που αργότερα έγινε Υπουργός Πολιτισμού στην Ανατολική Γερμανία) απέκτησαν μεγαλύτερη σπουδαιότητα. Αλλά ακόμη και τότε οι Κομμουνιστές

διανοούμενοι που χρειάζονταν ακριβώς σ' αυτές τις εργασίες συχνά είχαν μεγάλη δυσκολία στην απόκτηση των απαραίτητων αδειών (και των εξόδων ταξιδιού) για να ξεκινήσουν για την Σοβιετική Ένωση.

Όσοι κατάφεραν να βρουν άσυλο στην Σοβιετική Ένωση πιέζονταν σοβαρά να πάρουν σοβιετική υπηκοότητα. Εάν υπέκυπταν δεν χρειάζονταν να ανανεώσουν τις άδειες παραμονής τους, και απαλλάσσονταν από διάφορους άλλους περιορισμούς. Αργότερα, όταν άρχισε το κύμα τρόμου του Στάλιν, η απόφαση να διαλέξουν ή όχι την σοβιετική υπηκοότητα αποδείχτηκε μοιραία για πολλούς απ' αυτούς τους διανοούμενους. Εκείνοι που είχαν διστάσει, και κράτησαν τα γερμανικά διαβατήριά τους, διακινδύνευαν να απελαθούν, ενώ οι σοβιετικοί υπήκοοι αντιμετώπιζονταν σαν προδότες και συχνά θανατώνονταν.

Ο Πάϊκ δίνει τεκμήρια των θυμάτων της σταλινικής τρομοκρατίας μεταξύ γερμανών συγγραφέων, δημοσιογράφων και ηθοποιών και η λίστα είναι μεγάλη και τραγική: Χέργουορθ Βάλντεν (συντάκτης πρωτοπόρου βερολινέζικου εξπρεσιονιστικού περιοδικού) η Βάλι Άντλερ (η κόρη του ψυχαναλυτή Άλφρεντ Άντλερ)• ο Χάνς Γκούντερ (ένας κορυφαίος κομμουνιστής θεωρητικός συγγραφέας ενός σημαίνοντος βιβλίου για την ναζιστική ιδεολογία, συνελήφθη ως κατάσκοπος στην ΕΣΣΔ διότι, για να το γράψει είχε συλλέξει ναζιστικές δημοσιεύσεις)• ο Χάϊν Νιούμαν (του οποίου η εργασία ως πράκτορα της Κομιντέρν στην Κίνα είχε εμπνεύσει το αριστούργημα του Μπρεχτ Die Massnahme) και πολλοί από τους φίλους του Μπρεχτ, Γερμανοί καθώς επίσης και Ρώσοι. Μεταξύ αυτών ήσαν μερικοί από τους στενότερους συνεργάτες του Μπρεχτ κατά την μετανάστευσή του στην Ελβετία: ο πρωτοπόρος μυθιστοριογράφος Έρνστ Ότβαλτ, και η σύζυγός του, Βαλτράουτ Νίκολας• ο σοβιετικός μέντωρ του που είχε μεταφράσει μερικά από τα πρώτα έργα του, ο ρώσος συγγραφέας Σεργκέϊ Τρετυάκωφ• και ένας από τους μεγάλους έρωτες της ζωής του Μπρεχτ, η ηθοποιός Καρόλα Νέχερ, αθάνατη ως Πόλλυ της κινηματογραφικής ταινίας του Τζ. Γ. Πάμποτ «Η Όπερα της Πεντάρας».

Η αντιμετώπιση της πραγματικότητας της σταλινικής τρομοκρατίας

υπήρξε για έναν φανατικό μαρξιστή και υποστηρικτή της γραμμής του σοβιετικού κόμματος, μια απελπισμένη πρόκληση. Τα γράμματα του Μπρεχτ δείχνουν πάρα πολύ καλά μέχρι που έφθασε προσπαθώντας να αναγκάσει τον εαυτό του να δεχτεί όσα συνέβαιναν σαν δίκαια και αναπόφευκτα. Σ' έναν άνθρωπο της δικής του υψηλής ευφυΐας αυτό κατέληξε σε ένα είδος πνευματικής αυτοκτονίας, μια *Sacrificium Intellectus*, και τα γράμματά του δείχνουν ότι είχε επίγνωση αυτής της κατάστασης.

Στα πρώτα χρόνια της μετανάστευσής του, ο Μπρεχτ είχε μοιραστεί διάφορα καταλύματα με την Βαλτράουτ Νίκολας και τον Έρνστ Ότβαλτ. Ο Ότβαλτ είχε φύγει στην Σοβιετική Ένωση τον Νοέμβριο του 1936 συνελήφθη. Ο Μπρεχτ πρέπει να το έμαθε πολύ σύντομα, κι όμως τρεις μήνες αργότερα, στις αρχές Φεβρουαρίου του 1937, έγραφε στον Μπέρναρντ φον Μπρεντάνο, έναν άλλο φίλο που είχε αρχίσει να απογοητεύεται με τον κομμουνισμό: «Άκουσα ότι λέγεται πως ο Ότβαλτ έχει συλληφθεί, αλλά δεν άκουσα απολύτως τίποτε άλλο εκτός απ' αυτό. Κι ακόμη αυτό το νέο προέρχεται αποκλειστικά από μπουρζουάδικες εφημερίδες. Εγώ προσωπικά έχω να επικοινωνήσω μαζί του χρόνια. Από την πλευρά μου, θεωρώ ακόμη το κόμμα των Μπολσεβίκων βαθειά αγकुστρωμένο στο ρωσικό προλεταριάτο και αισθάνομαι ότι η ρωσική οικονομία ασχολείται με ένα σπουδαίο επαναστατικό προτσές...»

Με άλλα λόγια: «ας ελπίσουμε ότι το νέο για την σύλληψη ενός από τους καλύτερους φίλους μου είναι ψευδές, αλλά αν δεν είναι, νομίζω ακόμη ότι τα επαναστατικά γεγονότα στην Ρωσία είναι περισσότερο σημαντικά από την εξάλειψη μιας αθώας ζωής...».

Όταν το μπλεγμένο άτομο ήταν κάποιος πολύ στενότερός του από ότι ένας απλώς ομοϊδεάτης συγγραφέας που είχε αγωνιστεί μαζί του για την πρωτοποριακή λογοτεχνία κατά των φιλισταίων του Κόμματος, οι διαστρεβλώσεις του Μπρεχτ γίνονταν ακόμη πιο οδυνηρές. Ένα τέτοιο άτομο ήταν η ηθοποιός Καρόλα Νέχερ, με την οποία είχε μια μακρά και φλογερή ιστορία στο Βερολίνο, μέχρι που εκείνη ερωτεύτηκε έναν Ρώσο διπλωμάτη, έγινε μια θερμή κομμουνίστρια, και μετανάστευσε στην Σοβιετική Ένωση με

τον σύζυγό της. Στο αποκορύφωμα της τρομοκρατίας του Στάλιν η Νέχερ συνελήφθη. Ο φίλος και συνεργάτης του Μπρεχτ από την εποχή που ζούσε στο Μόναχο, ο επιτυχημένος μυθιστοριογράφος Λίον Φόυχτβάνγκερ, είχε προσκληθεί στην Σοβιετική Ένωση για ν' αντικρούσει την άσχημη εντύπωση που είχε κάνει στους δυτικούς διανοούμενους η καταγγελία του Αντρέ Ζιντ για έλλειψη ελευθερίας στη χώρα. Ο Φόυχτβάνγκερ, ο οποίος μετά την επιστροφή του στη Γαλλία διένειμε ένα βιβλίο που εγκωμιάζε την δικαιοσύνη στις δίκες της Μόσχας, ήταν γνωστό ότι είχε προαχθεί σε υψηλές θέσεις και ότι είχε συναντηθεί με τον ίδιο τον Στάλιν. Τον Μάιο του 1937 ο Μπρεχτ του έγραψε: «... μήπως θα μπορούσες να κάνεις κάτι για την Νέχερ η οποία λέγεται ότι έχει συλληφθεί στην Μόσχα; Δεν γνωρίζω, παρ' όλα αυτά το λόγο όμως δεν την θεωρώ σαν άτομο που θα αντιπροσώπευε μια ιδιαίτερη απειλή για την υπόσταση της Σοβιετικής Ένωσης. Ίσως έμπλεξε από κάποια γυναικεία ιστορία. Εν πάση περιπτώσει είναι ένα ανθρώπινο ον με κάποια αξία, και δεν ξέρω εάν γνωρίζεις ότι εκεί πέρα δεν έχει καμιά πραγματική ευκαιρία να δείξει τι μπορούσε να κάμει. Αν μπορούσες να ρωτήσεις γι' αυτήν, θα της έκανε πολύ καλό. Εγώ προσωπικά δεν μπορούσα να πάρω μια απάντηση στις ερωτήσεις μου από κανέναν, πράγμα το οποίο είναι κάτι που δεν εκτιμώ καθόλου...».

Υπάρχει αγωνία στο γράμμα του καθώς και ειρωνεία. Αντιλαμβάνεται κανείς τον βαθμό θυμού που κρύβεται πίσω από την επίδειξη πίστης στο κόμμα, καθώς και τον φόβο μήπως μπλεχτεί και ο ίδιος. Λίγες εβδομάδες μετά, τον Ιούνιο του 1937, ο Μπρεχτ έστειλε νέες παρακλήσεις στον Φόυχτβάνγκερ: «Αγαπητέ Δόκτορ, βλέπεις καμμία δυνατότητα να πάρεις πληροφορίες για την Νέχερ από την γραμματεία του Στάλιν; Στην τόσο δικαιολογημένη δραστηριότητα που έχει τώρα αναληφθεί από την ΕΣΣΔ για την εξουδετέρωση των οργανώσεων του Γκαίμπελς, είναι φυσικό πότε – πότε να γίνονται λάθη. Γνωρίζεις ότι ο Γκόρκι έχει μεσολαβήσει μερικές φορές για καλλιτέχνες και επιστήμονες. Εάν πραγματικά η Νέχερ συμμετείχε σε προδοτικές δραστηριότητες δεν μπορούμε να την βοηθήσουμε· αλλά αν αναλογιστούμε το μεγάλο καλλιτεχνικό ταλέντο της, θα

καταφέρναμε να επισπεύσουμε την δίκη και να διαλευκάνουμε την υπόθεσή της χωριστά (πράγμα που, λαμβάνοντας υπ' όψιν την φήμη που απολαμβάνει στην Γερμανία, Τσεχοσλοβακία και Ελβετία θα ήταν χρήσιμο και για την Σοβιετική Ένωση). Μία απλή (όχι δημόσια) ζήτηση πληροφοριών, ίσως απλώς τονίσει την καλλιτεχνική σπουδαιότητά της χωρίς να δυσχεράνει το έργο των οργάνων της δικαιοσύνης. Θα ήταν, μολαταύτα, σημαντικό για μένα αν διαπραγματευόσουν αυτήν μου την παράκληση με εχεμύθεια, καθώς ούτε θέλω να προκαλέσω οποιαδήποτε υποψία κατά των πράξεων της Σοβιετικής Ένωσης, ούτε επιθυμώ να δώσω σε ορισμένους την ευκαιρία να εκδηλώσουν κάτι τέτοιο εναντίον μου...».

Έτσι, ο Μπρεχτ δοκίμασε να περάσει μέσα από ένα πραγματικό ναρκοπέδιο αλληλοσυγκρουόμενων σκέψεων: η επιθυμία να βοηθήσει την πρώην ερωμένη του ερχόταν σ' αντίθεση με τον φόβο του να φανεί ότι αμφιβάλει για την δικαιοσύνη των αρχών, σε μια υπόθεση για την οποία γνώριζε ότι έκαναν λάθος –και ερχόταν σ' αντίθεση με τον ακόμη μεγαλύτερο φόβο του ότι κάποιος μπορεί να μάθαινε για τις προσπάθειές του να επέμβει στην σοβιετική δικαιοσύνη και να χρησιμοποιούσε αυτό το γεγονός για να τον δυσφημίσει στο σταλινικό καθεστώς.

Φυσικά, η επέμβαση του Φούχτβάνγκερ, η οποία χωρίς αμφιβολία έγινε, ήταν άκαρπη. Στο τέλος του Νοέμβρη, όταν ο Φούχτβάνγκερ είχε ήδη επιστρέψει στη Γαλλία, ο Μπρεχτ προσπάθησε να εξασφαλίσει την βοήθειά του ξανά: «... τι μπορούμε πραγματικά να κάνουμε για την άμοιρη Κ[αρόλα] Ν[έχερ]; Δεν ξέρω εάν ο Κ., όταν επιστρέψει, θα μπορεί να κάνει κάτι γι' αυτήν μόλις φθάσει από το εξωτερικό θα είναι πολύ απασχολημένος. Ίσως θα μπορούσες εσύ σε τελική ανάλυση, να στείλεις ένα τηλεγράφημα; Αν έχει κριθεί ένοχη, αυτό βεβαίως δεν θα έχει γίνει χωρίς επαρκή απόδειξη για το παράπτωμά της• όμως εκεί πέρα δεν υποστηρίζουν την άποψη ότι «μια λίμπρα έγκλημα» αξίζει «μια λίμπρα τιμωρία»• θέλουν μόνο να προστατεύσουν το σοβιετικό κράτος• σ' αυτήν την περίπτωση οι μη Ρώσοι μπορεί να απελαθούν; Είναι ακόμη ένα πολύτιμο ανθρώπινο όν, μια μεγάλη

ηθοποιός. Σε επιστήμονες που βρέθηκαν ένοχοι (όπως ο Ραμσίν) έχει, πολύ σωστά, δοθεί μια ευκαιρία να συνεχίσουν το έργο τους. Αυτό δεν μπορεί να γίνει με την Ν. εκεί πέρα, γιατί δεν μπορεί να παίξει θέατρο στα ρωσικά. Όμως θα μπορούσαμε κάτι να κάνουμε...».

Έτσι ο Μπρεχτ προσκολλήθηκε, απελπισμένα, σε μια συνεχή πίστη στην παλιά γραμμή προπαγάνδας του μπολσεβικισμού ότι οι εγκληματίες στην Σοβιετική Ένωση δεν τιμωρούνταν πραγματικά, αλλά θεραπεύονταν από την κοινωνική ασθένειά τους – μια ιδεαλιστική αντίληψη που είχε θαφτεί σχεδόν αμέσως μέσα στον τρόπο του εμφύλιου πολέμου και της αναγκαστικής κολλεκτιβοποίησης.

Πρόσθετη και ιδιαίτερα τραγική ειρωνεία είναι το γεγονός ότι το ανώτερο στέλεχος του Κόμματος, Μιχαήλ Κολτσώφ, ο Κ. της επιστολής του Μπρεχτ (συντάκτης της Πράβδα και ανώτερος υπάλληλος της Ένωσης Λογοτεχνών, υπεύθυνος για τους αλλοδαπούς συγγραφείς, συνελήφθη και ο ίδιος μετά την επιστροφή του στην Σοβιετική Ένωση από την Γαλλία και Ισπανία, και κανείς δεν έμαθε ποτέ για την τύχη του. Ο Μπρεχτ είχε εκτιμήσει πολύ την βοήθειά του κατά τις σύντομες επισκέψεις του στην Σοβιετική Ένωση παλαιότερα, και είχε φιλικές σχέσεις με την μη νόμιμη σύζυγο του Κολτσώφ, την Μαρία Όστεν, μια Γερμανίδα που εκείνη την εποχή διηύθυνε το γραφείο του λογοτεχνικού περιοδικού *Das Wort* στο Παρίσι. (Το περιοδικό έβγαινε στην Μόσχα για να προπαγανδίσει στο λογοτεχνικό κοινό το Λαϊκό Μέτωπο• ο Μπρεχτ στην Δανία και ο Φόουχτβάνγκερ στην Γαλλία ήσαν ανταποκριτές.) Στο τέλος του 1938 ή τις αρχές του 1939, ο Μπρέχτ έγραψε ένα γεμάτο ανησυχία γράμμα στην Μαρία Όστεν: «Αγαπητή Μαρία, όσα μου έγραψες για τον Κολτσώφ με έχουν φοβίσει πολύ. Δεν είχα ακούσει τίποτα. Τώρα λέγεται ότι γράφτηκαν φήμες στις Εφημερίδες της Κοπεγχάγης πως έχει συλληφθεί. Ελπίζω ολόψυχα ότι αυτές οι φήμες δεν θα επιβεβαιωθούν. Σε παρακαλώ, ενημέρωσέ με αν μάθεις κάτι πιο ακριβές, ή οτιδήποτε τέλος πάντων. Δεν μπορώ να φανταστώ τι θα μπορούσε να είχε κάμει. Πάντοτε τον θεωρούσα ως έναν ακούραστο εργάτη για την

Σοβιετική Ένωση. Γνωρίζεις καθόλου για τι πράγμα κατηγορείται;».

Η Μαρία Όστεν, ήταν ακόμη στο Παρίσι, και ήθελε να επιστρέψει στην Σοβιετική Ένωση για να προσφέρει κάποια βοήθεια στον Κολτσώφ. Ο Νταϊήβιντ Πάϊκ εξηγεί τι συνέβη όταν πήγε στο σπίτι του θετού της –και του Κολτσώφ– γιου, Χιούμπερτ Λούτσε (τον είχαν υιοθετήσει όταν ήσαν στο Σάαρ κατά την διάρκεια της καμπάνιας για το δημοψήφισμα του 1935. Η Όστεν και ο Κολτσώφ είχαν εγκωμιασθεί πολύ στον σοβιετικό τύπο για την υιοθεσία του παιδιού των φτωχών ανθρακωρύχων στο Σάαρ και είχαν δημοσιεύσει ακόμη και ένα βιβλίο για τη ζωή του στον σοβιετικό παράδεισο με τον τίτλο «Ο Χιούμπερτ στην Χώρα των θαυμάτων». Μόλις η Όστεν βρέθηκε στην πόρτα του διαμερίσματος του Χιούμπερτ έχοντας μαζί της έναν άλλον υιοθετημένο γιο, τον Χοσέ (ένα πεντάχρονο ισπανό ορφανό πολέμου), ο Χιούμπερτ και η νεαρή σύζυγος του «...αρνήθηκαν να τους δεχτούν. Υπήρχαν (ο Χιούμπερτ είπε στην Όστεν) κοινωνικά ενδιαφέροντα που υποσκίαζαν τα προσωπικά ενδιαφέροντα ενός μέλους της Κομσομόλ) και δεν είχε σκοπό να κηλιδώσει το όνομά του. Τότε μίλησε η γυναίκα του Χιούμπερτ, και είπε στην Όστεν ότι προσωπικά την εκτιμούσαν, αλλά είχαν μόλις αρχίσει την ζωή τους. Με άλλα λόγια, ο Χιούμπερτ αρνήθηκε να έχει οποιαδήποτε σχέση με την μητέρα του, εξ αιτίας της σχέσης της με τον Κολτσώφ.»

Ο Μπρεχτ πέρασε από την Σοβιετική Ένωση τον Μάιο του 1941, πηγαίνοντας στο Βλαδιβοστόκ όπου πήρε το τελευταίο πλοίο για την Καλιφόρνια πριν οι Γερμανοί εισβάλλουν στην Σοβιετική Ένωση. Η Μαρία Όστεν ήταν μεταξύ των στενότερων συνεργατών του κατά την παραμονή του στην Μόσχα. Η παρέα του Μπρεχτ, αποτελούμενη από την σύζυγό του, την γραμματέα και ερωμένη του Μάργκρητ Στεφίν, την άλλη ερωμένη του Ρούθ Μπέρλου, και τα δύο του παιδιά, αναγκάστηκαν να διακόψουν το ταξίδι τους διότι η Στέφιν, σοβαρά άρρωστη με φυματίωση, είχε μια κατάπτωση. Τελικά, αφού η Στέφιν δεν κατάφερε να καλυτερεύσει, την άφησαν στο νοσοκομείο, στις φροντίδες της Μαρίας Όστεν.

Στις 30 Μαΐου 1941, την παραμονή της αναχώρησής του από την

Μόσχα, ο Μπρεχτ άφησε οδηγίες σ' έναν ανώτερο σοβιετικό υπάλληλο της Ένωσης Λογοτεχνών, τον Μιχαήλ Απλετίν: «... εάν η συντρόφισσα Στεφίν πεθάνει, θα σε παρακαλούσα για τα ακόλουθα:

1. Να μου σταλούν τα πιστοποιητικά της κι ένα πιστοποιητικό θανάτου.
2. Να μου φυλάξεις τα χειρόγραφα (σφραγισμένα και μη) και τις φωτογραφίες και τα γράμματα που έχει στην κατοχή της.
3. Να μου στείλεις τα χρήματα τα οποία δανείστηκα γι' αυτήν.
4. Να πάρεις από τις αποσκευές της τα αγαλματίδια και τους ελέφαντες καθώς επίσης και την ταξιδιωτική σκακιέρα και να μου τα φυλάξεις. Ό,τιδήποτε άλλο θα μπορούσε να δοθεί στην συντρόφισσα Μαρία Όστεν για να το μοιράσει.
5. Να καταθέσεις ό,τι θα απομείνει από το ποσό ρουβλίων που αφήνω, στον λογαριασμό ταμιευτηρίου του Λίον Φόουχτβάνγκερ.
6. Η Μαρία Όστεν υποσχέθηκε να παραγγείλει ένα γύψινο εκμαγείο του προσώπου της Στεφίν, αν πεθάνει. Σε παρακαλώ φύλαξέ μου το...».

Ο Πάϊκ συνεχίζει την ιστορία: «Την πέμπτη Ιουνίου η Όστεν τηλεγράφησε στον Μπρεχτ την είδηση του θανάτου της Στεφίν και πιθανώς συνελήφθη πριν το τέλος του μηνός. Είχε πρόσφατα πάρει την σοβιετική υπηκοότητα, η οποία ήταν προϋπόθεση για την καταδίκη της. Το πότε όμως συνελήφθη και πότε πέθανε είναι άγνωστο. Ούτε είχε διαλευκανθεί τι απέγινε ο Χοσέ...»

Η Καρόλα Νέχερ επίσης χάθηκε στην Σοβιετική Ένωση, παρά τις προσπάθειες του Μπρεχτ και του Φόουχτβάνγκερ να την βοηθήσουν. Εδώ επίσης ο Πάϊκ περιγράφει τα γεγονότα: «... Η Νέχερ συνελήφθη και κατηγορήθηκε ότι μετέφερε μηνύματα στη Μόσχα για τον “τροτσκιστή” Βόλενμπεργκ. Ενώ ήταν ακόμη στην φυλακή Λιουμπιάνκα, είχε κόψει τις φλέβες της σε μια προσπάθεια να αυτοκτονήσει. Κατά την φυλάκισή της βασανίστηκε κλεισμένη στην απομόνωση, αφέθηκε να πεθάνει σχεδόν από την πείνα και

προσβλήθηκε από τύφο».

Στην φυλακή η Νέχερ συνάντησε την Ευγενία Γκίνζμπουργκ, η οποία αφηγείται στο βραβευμένο αυτοβιογραφικό βιβλίο της «Στον Ανεμοστρόβιλλο»: «Αμέσως αναγνώρισα την γερμανίδα ηθοποιό... αυτήν που είχε κρύψει τα χρυσά δαχτυλίδια της στα μαλλιά της κατά την πρώτη αξέχαστη έρευνα στο Μπουτύρκι. Είχε αλλάξει πολύ από τότε. Το χρυσάφι των μαλλιών της είχε χάσει την γυαλάδα του, και θλιβερές ρυτίδες φαίνονταν στις γωνίες του στόματος. Κι όμως ήταν περισσότερο γοητευτική από πριν. Το πρόσωπό της είχε τη λευκότητα του ελεφαντόδοντου, χωρίς το παραμικρό ίχνος χρώματος. Είχε ένα χαμόγελο σαν παιδιού με λυπημένα κεκριμαρένια μάτια.».

Μετά το σύμφωνο Χίτλερ-Στάλιν πολλοί από τους γερμανούς εμιγκρέ που είχαν συλληφθεί κατά τις εκκαθαρίσεις παραδόθηκαν στην Γκεστάπο. Η Μαργαρίτα Μπούμπερ-Νιούμαν, σύζυγος του μυστικού πράκτορα του οποίου τις εμπειρίες στην Κίνα είχε χρησιμοποιήσει ο Μπρεχτ στο Die Massnahme ήταν μια απ' αυτούς. Όμως η Καρόλα Νέχερ δεν ήταν μεταξύ τους. Ο Πάϊκ γράφει: «... έγινε μια προσπάθεια να στρατολογήσουν την Καρόλα Νέχερ για το NKVD, αλλά αυτή αρνήθηκε. Δεν επαναπατρίστηκε και η Μπούμπερ Νιούμαν ήταν ο τελευταίος άνθρωπος που την είδε ζωντανή. Εκτελέστηκε στις 28 Ιουνίου 1942».

Σε μια υποσημείωση ο Πάϊκ προσθέτει: «Ο σύζυγος της Νέχερ [ο σοβιετικός διπλωμάτης που η ηθοποιός είχε γνωρίσει στο Βερολίνο] εκτελέστηκε πολύ νωρίτερα, στα 1937. Στα 1968 ο γιος της Καρόλα Νέχερ, Γκέοργκ Μπέκερ, εντοπίστηκε στην Οδησό, ανίδεος ως τότε για το ποια ήταν η μητέρα του. Μετά την σύλληψη των γονιών του στα 1936, ένα ζευγάρι Γερμανών ανέλαβαν τον Μπέκερ, αλλά και αυτοί δεν κατάφεραν να γλιτώσουν από τις εκκαθαρίσεις. Ο Χέρμαν Τάμπενμπεργκ εκτελέστηκε το '30, και η σύζυγός του Έλσι εξορίστηκε στην Σιβηρία. Μόνο το 1972 της επετράπη να φύγει από την Ρωσία για την Δυτική Γερμανία, όπου πέθανε λίγους μήνες αργότερα. Στα 1975 ο Γκέοργκ Μπέκερ πήρε άδεια να φύγει από την ΕΣΣΔ. Λίγο πριν την σύλληψη της Νέχερ στην Μόσχα η Arbeiter-Illustrierte Zeitung της Πράγας

δημοσίευσε μια φωτογραφία της Καρόλα Νέχερ και του γιου της μ' αυτήν την λεζάντα: "Ήθελα πάντα πολύ να αποκτήσω ένα παιδί, αλλά εκεί ποτέ δεν βρήκα το κουράγιο· μόνον στην ΕΣΣΔ μπόρεσα να δω να εκπληρώνεται η επιθυμία μου"...»

Το ότι ο Μπρεχτ γνώριζε πως η τρομοκρατία είχε καταστρέψει αρκετούς από τους στενότερους συναδέλφους του, φαίνεται πολύ καθαρά από την αλληλογραφία του. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη είναι η επιμονή με την οποία προσκολλήθηκε σε μια στάση –τουλάχιστον φαινομενικής– πίστης προς τον Στάλιν και το καθεστώς του. Ένας γερμανός κομμουνιστής (που κατάφερε να διαφύγει από την Σοβιετική Ένωση πριν τον προλάβει η τρομοκρατία) μου είπε ότι όταν ζητήθηκε από τον Μπρεχτ να υπογράψει μια αίτηση χάριτος προς τον Στάλιν για λογαριασμό της Καρόλα Νέχερ, αρνήθηκε αγανακτισμένα. Με το φως που ρίχνουν τα γράμματά του που δημοσιεύονται τώρα, μπορούμε να δούμε το γιατί. Φοβόταν πως μια τυπωμένη υπογραφή θα τον στιγματίζε σαν αποδοκιμάζοντα δημόσια μια ενέργεια των σοβιετικών αρχών αφ' ενός και αφ' έτερου ίσως θα εξασθένιζε τις ενέργειες που είχε αρχίσει παρασκηνιακά, μέσω του Φόουχτβάνγκερ, κατ' ευθείαν προς τον Στάλιν.

Επί πλέον δεν μπορούσε ποτέ να ξέρει κανείς αν οι άνθρωποι που μάζευαν τις υπογραφές δεν ήσαν, στην πραγματικότητα, Agents Provocateurs (προβοκάτορες) ή πληροφοριοδότες της μυστικής αστυνομίας. Το βιβλίο του Νταϊήβιντ Πάϊκ περιέχει πλήθος ανατριχιαστικών ιστοριών αμοιβαίων καταδόσεων, καταγγελιών και μηνύσεων μεταξύ των συγγραφέων και των δημοσιογράφων στην Σοβιετική Ένωση. Κάθε φορά που κάποιος απ' αυτούς συλλαμβανόταν, όσοι είχαν συνεργαστεί με το θύμα διερωτώνταν ποιος τον είχε καταγγείλει (και για ποιό λόγο). Μια κακή κριτική για το βιβλίο κάποιου, που είχε γίνει χρόνια πριν, μπορούσε να γίνει η αιτία για μια καταγγελία τώρα. Υπήρχαν πάντοτε εξημμένες διαμάχες στο θέμα της μαρξιστικής αισθητικής και της προπαγανδιστικής τακτικής, και τα κίνητρα αυτού του τύπου ήσαν πάρα πολύ ευνόητα.

Όταν ο Μπρεχτ ήταν ακόμη στο Βερολίνο, βρισκόταν στο κέντρο

αυτών των συγκρούσεων. Ο Άλφρεντ Κουρέλλα, ένα στέλεχος του Κόμματος με επιρροή, που το 1930 είχε επιτεθεί βίαια κατά του Die Massnahme, (το μεγάλο ορατόριο του Μπρεχτ για την πειθαρχία στο κόμμα), τώρα έχει μια σημαντική θέση στην οργάνωση των εμικρέ συγγραφέων στην Σοβιετική Ένωση· ήταν ένας από τους συντάκτες της Internationale Literatur (γερμανική έκδοση ενός λογοτεχνικού περιοδικού που κυκλοφόρησε σε όλες τις κύριες γλώσσες). Όταν η γραμμή της Κομιντέρν άλλαξε προς μια πολιτική «Λαϊκού Μετώπου» στα 1935, έγινε αντιληπτό ότι αυτό το ορθόδοξο λογοτεχνικό περιοδικό θα συμπληρωνόταν από μια έκδοση στα γερμανικά πλατύτερης, λιγότερο ανοικτά κομματικής γραμμής. Το περιοδικό αυτό, Das Wort, εκδόθηκε στις αρχές του 1936• το πρώτο τεύχος του κυκλοφόρησε (με σημαντικές καθυστερήσεις που οφείλονταν σε τεχνικά και γραφειοκρατικά προβλήματα κάθε είδους) στις 21 Ιουλίου. Ο τόπος έκδοσης και εγκατάστασης των γραφείων σύνταξης ήταν η Μόσχα, αλλά από τους τρεις αρχισυντάκτες, των οποίων τα ονόματα εμφανίστηκαν στην πρώτη σελίδα μόνο μιά φορά, ο Βίλλι Μπρέντελ ζούσε εκεί. Οι άλλοι, ο Μπρεχτ και ο Φόυχτβάνγκερ, έμεναν ο πρώτος στην Δανία και ο δεύτερος στην Νότιο Γαλλία.

Ο Μπρεχτ, φαίνεται, δεν έπαιρνε τακτικό μισθό για την δουλειά του, αλλά μπορούσε να βασίζεται στις συνεργασίες του με άλλα περιοδικά, για τις οποίες πληρωνόταν σε δολάρια. Από το Das Wort εισέπραττε σποραδικά ποσά για να καλύπτει τα έξοδα ταχυδρομείου και μια γραμματεία. Από την πρώτη στιγμή η έκδοση ήταν περιπεπλεγμένη και δύσκολη. Ο Μπρεχτ ήθελε να έχει το δικαίωμα να εγκρίνει και να απορρίπτει συνεργασίες. Στην πράξη, αυτό περιορίστηκε κυρίως στο να μπορεί να προωθεί άρθρα που ήθελε να δημοσιευθούν, και συχνά ακόμη και αυτά τελικά απορρίπτονταν για λόγους εσωτερικής πολιτικής του Σοβιέτ και του Κόμματος. Όταν ο φίλος του Μπέρναρντ φον Μπρεντάνο παραπονέθηκε για την άγρια επίθεση σε κάποιο από τα βιβλία του σε μια κριτική του Das Wort, ο Μπρεχτ απάντησε, τον Μάρτιο του 1937: «Η άτυχη κριτική στο τεύχος του Das Wort υπέπεσε στην αντίληψη μου μόνον όταν έρριξα μια ματιά στο τεύχος σε ένα

λονδρέζικο βιβλιοπωλείο. Ήταν μεταξύ των πραγμάτων για τα οποία θύμωσα πολύ –μεταξύ αυτών η δημοσίευση επίσης μιας όπερας από εκείνο το γουρούνι τον Κερ [τον Βερολινέζο κριτικό Άλφρεντ Κερ, που ήταν κύριος αντίπαλος του Μπρεχτ όταν ζούσε στο Βερολίνο]. Το θέμα είναι ότι, μου είναι πιο εύκολο να βάλω κάτι μέσα στο περιοδικό παρά να βγάλω κάτι.»

Από την άλλη πλευρά, ο Μπρέντελ, ο αρχισυντάκτης στην Μόσχα, θεωρούσε προσβλητικό το γεγονός ότι οι δύο άλλοι αρχισυντάκτες τον μεταχειρίζονταν σαν έναν ταχυδρομικό υπάλληλο. Τον Ιούνιο του 1936 είπε χωρίς περιστροφές στην Μαρία Όστεν (η οποία εκείνη την εποχή επισκεπτόταν συχνά τον Μπρεχτ στην Δανία και δρούσε σαν ένα είδος αγγελιοφόρου μεταξύ αυτού και του Μπρέντελ): «...μου μεταφέρεις εντολές: τύπωσε αυτό αμέσως –ο Μπρέντελ θα ‘πρεπε να το διαβάσει. Τελεία. Θέμα λήξαν. Σ’ ένα άλλο γράμμα διαβάζω: να δημοσιευθεί. Το λέει ο Μπρεχτ. Τελεία. Πάυλα. Είναι δυνατόν να έχεις ξεχάσει κατά την διάρκεια του ταξιδιού σου ότι είμαι κι εγώ ένας συντάκτης κι όχι απλώς ένα εκτελεστικό όργανο (για να μη χρησιμοποιήσω βαρύτερη έκφραση);»

Τελικά ο Μπρέντελ τα παράτησε. Πήγε στην Γαλλία κι αργότερα στην Ισπανία όπου έπαιξε ένα ρόλο στον εμφύλιο πόλεμο. Την θέση του ανέλαβε ο Φρίτς Έρπενμπεκ, ένας κατώτερος υπάλληλος του Κόμματος, ο οποίος αργότερα εξελίχθηκε σε εξέχουσα προσωπικότητα στην Ανατολική Γερμανία.

Έγιναν σημαντικές προσπάθειες από όλους τους ενδιαφερομένους να πεισθούν τα πλέον εξέχοντα μέλη από τους εμικρέδες της γερμανικής φιλολογίας να συνεργαστούν στο Das Wort. Όλοι οι ενδιαφερόμενοι προσπάθησαν επίμονα να κερδίσουν τον Χάινριχ Μαν. Όμως και αυτός, παρ’ όλο που συμφωνούσε με την γραμμή του Κομμουνιστικού Κόμματος πολύ περισσότερο από τον αδελφό του Τόμας, αρνήθηκε να συνεργασθεί –πιθανώς διότι, όταν του πρότειναν να γίνει ένας από τους συντάκτες στα 1936, είχε ζητήσει τακτικό μισθό και του είχαν πει ότι αυτό ήταν αδύνατο.

Η έναρξη των αποκαλυπτικών δικών της Μόσχας, ένα μήνα μετά την

κυκλοφορία του πρώτου τεύχους του Das Wort, δυσκόλεψε επίσης την αύξηση της επιθυμητής γκάμας συνεργατών. Ένα από τα πρώτα επεισόδια είχε επίκεντρο μια κριτική του μυθιστορήματος «Ψωμί και Κρασί» του Ίνάτσιο Σιλόνε. Ζητήθηκε από τον Έρνεστ Ότβαλτ να του επιτεθεί με μια κριτική, αλλά ο Μπρεχτ «... ήταν αντίθετος με κάθε είδους πολεμική εναντίον του Σιλόνε- και η Μαρία Όστεν, σε μια επιστολή στην Μόσχα, απείλησε ότι θα δημιουργούσε σάλο αν δημοσιευόταν η κριτική του Ότβαλτ. Μολαταύτα, όταν το γράμμα της Όστεν έφθασε στην Σοβιετική Ένωση, ο Ότβαλτ είχε ήδη γράψει ένα προσωπικό γράμμα στον Σιλόνε και ο τελευταίος είχε αποφασίσει να απαντήσει» καί τά δύο γράμματα θά δημοσιεύονταν μετά στο Das Wort.»

Πριν όμως προλάβει ο Σιλόνε να γράψει την απάντησή του άρχισαν οι Δίκες της Μόσχας. Ο Σιλόνε δεν το θεώρησε πλέον επιτρεπτό να δημοσιευθεί το κείμενό του σε ένα περιοδικό ολοκληρωτικά εξαρτώμενο από την Μόσχα. Αντ' αυτού δημοσίευσε μια ανοικτή επιστολή προς το Das Wort σε μια ελβετική εφημερίδα, επικρίνοντας δριμύτατα τις κραυγαλέα ψεύτικες κατηγορίες που στρέφονταν εναντίον ανθρώπων όπως ο Τρότσκυ, ο Μπουχάριν και ο Ράντεκ. Απέδειξε ότι οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνταν από την σταλινική τρομοκρατία ήσαν όμοιες με εκείνες των φασιστών και των ναζί εναντίον των οποίων αγωνιζόταν με όλες του τις δυνάμεις και δήλωσε ότι «αρνείται να γίνει φασίστας, και βεβαίως ούτε κόκκινος φασίστας...». Η δήλωση του Σιλόνε (που δημοσιεύθηκε στις 24 Σεπτεμβρίου 1936) έφερε σε πολύ δύσκολη θέση τους συντάκτες του Das Wort. Ζήτησαν από τον Ερνστ Μπλοχ, τον λαμπρό, καλοκάγαθο και ιδεαλιστή συνοδοιπόρο φιλόσοφο, που βρισκόταν τότε στην Πράγα, να γράψει μια απάντηση. Το έκαμε, αλλά το άρθρο του δεν δημοσιεύτηκε. Σε ερωτήσεις φίλων του Μπλόχ στην Πράγα, ο Μπρέντελ αναγκάστηκε να απαντήσει στις 4 Ιανουαρίου 1937: «Προέκυψε κάτι ανόητο σχετικά με τον Μπλόχ. Παρέθεσε πολλά αποσπάσματα από το μυθιστόρημα και αυτό δεν επιτρέπεται εδώ' όμως, δεν ξέρω πώς να του το εξηγήσω...»

Τον Νοέμβριο του 1936 ο Ότβαλτ και ο Χάνς Γκοϋντερ συνελήφθησαν. Τα ονόματά τους εξαφανίστηκαν από τον κατάλογο

των συνεργατών στο εξώφυλλο του περιοδικού. Και οι οξύνοες στο εξωτερικό πρόσεξαν αυτές τίς παραλήψεις.

Τόσον μεγάλες ήσαν οι πρακτικές δυσκολίες της διοχέτευσης του περιοδικού στην αγορά και της διαβίβασης των χειρογράφων στην Μόσχα ώστε πριν από το τέλος του 1937 ο Φόυχτβάνγκερ και ο Μπρεχτ έστειλαν ένα τελεσίγραφο: θα παραιτούνταν από συντάκτες εκτός και αν γινόταν κάτι δραστικό. Σαν αποτέλεσμα ιδρύθηκε ένα γραφείο του Das Wort στο Παρίσι με την Μαρία Όστεν τοπική βοηθό συντάκτου.

Οι δυσκολίες του Μπρεχτ με το περιοδικό είχαν ακόμα μια πιο βασική πλευρά. Από το φθινόπωρο του 1937, όταν ο Κλάους Μαν δημοσίευσε ένα άρθρο που επιτίθετο κατά του πρωτοπόρου εξπρεσιονιστή ποιητή Γκότφριντ Μπέν ο οποίος υποστήριζε τον ναζισμό, το Das Wort έγινε το φόρουμ γι' αυτό που από τότε είναι γνωστό ως η μεγάλη «Διαμάχη του Εξπρεσιονισμού». Στην πράξη, αυτό δεν ήταν παρά μια προσπάθεια να αναγκάσουν τούς γερμανούς μετανάστες συγγραφείς ν' ακολουθήσουν την πεπατημένη του «σοσιαλιστικού ρεαλισμού» όπως διακηρύσσεται από τον Στάλιν και τον πιστό ακόλουθό του σε πολιτιστικά θέματα Αντρέϊ Ζντάνοφ.

Μεταξύ των γερμανών εξόριστων συγγραφέων ο κύριος εκπρόσωπος αυτής της επίσημης γραμμής ήταν (ή φαινόταν πως ήταν) ο Γκέοργκ Λούκατς(4), ο περισσότερο τιμώμενος από τους φιλολογικούς θεωρητικούς μαρξιστές, που θαύμαζε θερμά τους μεγάλους ρεαλιστές του 19ου αιώνα από τον Ουώλτερ Σκότ έως τον Μπαλζάκ, και θεωρούσε τον Τόμας Μάν ως τον μεγαλύτερο από τους σύγχρονους συγγραφείς, παρά το γεγονός ότι ήταν «μπουρζουά» μέχρι το κόκκαλο. Αυτή η διαμάχη έγινε με όρους μαρξιστικής φρασεολογίας και με όλα τα αποσπάσματα από τις λιγοστές αναφορές του Μαρξ και του Έγκελς στην λογοτεχνική αισθητική. Συνοψίσθηκε σε ένα πολύ απλό κεντρικό σημείο: η πρωτοποριακή λογοτεχνία και ο πειραματισμός ήσαν δύσκολο να γίνουν κατανοητά από τις μάζες, και γι' αυτό δεν ήσαν πολύ αποτελεσματικά για προπαγάνδα. Ακόμη και «ο ρεαλισμός», αν πήγαινε πολύ μακριά στην περιγραφή κοινωνικών αληθειών σε μια

χώρα όπως η Σοβιετική Ένωση, θα ήταν αντιπαραγωγικός. Ως εκ τούτου ο «σοσιαλιστικός ρεαλισμός» έπρεπε όχι μόνον να είναι παραδοσιακός, με μια προσκόλληση στον τρόπο αφήγησης του 19ου αιώνα, αλλά επίσης να συγκεντρώνεται στις θετικές πλευρές της πραγματικότητας. Έπρεπε να είναι αισιόδοξος, να επιβεβαιώνει την ζωή, να βλέπει τα πράγματα όχι όπως πραγματικά φαίνονται αλλά όπως θα έπρεπε να φαίνονται σε μια ιδανική σοσιαλιστική κοινωνία. Έτσι το υπερ-ρεαλιστικό και ιμπρεσιονιστικό «ρεπορτάζ» και ντοκμαντερίστικο στυλ των σοβιετικών συγγραφέων όπως ο Τρετυάκωφ και ο εξπρεσιονιστικός κάπως σουρρεαλιστικός πειραματισμός συγγραφέων όπως ο Μπρεχτ κηρύχτηκαν εκτός νόμου.

Κατά την άποψη εκείνων που προσπαθούσαν ακόμη να τραβήξουν καθαρές διαχωριστικές γραμμές μεταξύ φασισμού και κομμουνισμού –τους δυο ολοκληρωτισμούς– αυτή η εκστρατεία κατά του εξπρεσιονισμού, σουρρεαλισμού και των πειραματικών στοιχείων στην σύγχρονη λογοτεχνία και τις τέχνες, συνέπεσε πολύ με την βίαιη επίθεση του Χίτλερ κατά των ίδιων ακριβώς τάσεων στην εκστρατεία του κατά της «Εκφυλισμένης Τέχνης». Ο Πάϊκ ανέσκαψε στα αρχεία του Das Wort ένα γράμμα του Ερνστ Μπλόχ το οποίο ο φιλόσοφος –πάντοτε θερμός θαυμαστής του Μπρεχτ– έγραψε στους συντάκτες του περιοδικού, ζητώντας να μάθει αν οι επιθέσεις κατά του εξπρεσιονισμού είχαν γραφτεί πριν ή μετά την περίφημη επίθεση του Χίτλερ κατά του μοντερνισμού στην έναρξη της έκθεσης «Εκφυλισμένης Τέχνης» στο Μόναχο. Και πάλι φασισμός και κομμουνισμός είχαν γίνει αδιαχώριστοι. Ο Μπρεχτ εκαλείτο επανειλημμένα να πάρει θέση στην διαμάχη του περιοδικού στο οποίο, σε τελική ανάλυση, ήταν κατ' όνομα ακόμη συντάκτης. Με την συνηθισμένη επιφυλακτικότητά του προσπάθησε ν' αποφύγει μια τέτοια σύγκρουση με την επίσημη γραμμή –και τις αρχές.

Σε μια επιστολή προς τον Βίλλι Μπρέντελ, που έγραψε το καλοκαίρι του 1938, εξέφρασε ανοικτά τις ανησυχίες του: «Δυστυχώς η συνεργασία μου με το Das Wort γίνεται όλο και περισσότερο προβληματική. Το περιοδικό φαίνεται όλο και πιο πολύ να στρέφεται προς μια παράξενη στάση, στην οποία μια

μικρή κλίκα, προφανώς κατευθυνόμενη από τον Λούκατς και τον Χαϊϋ, στήνει ένα πολύ ιδιόζον ιδεώδες λογοτεχνικού στυλ, που υπαινίσσεται την καταδίκη κάθε άλλου που δεν συμμορφώνεται με αυτό το ιδεώδες, το οποίο βασίζεται σε αρχές που έχουν την καταγωγή τους στους μπουρζουά μυθιστοριογράφους του 19ου αιώνα. Έτσι, η σημαντική μάχη κατά του φορμαλισμού μεταμορφώνεται και η ίδια σ' ένα είδος φορμαλισμού: πράγμα που θα πει: κάθε τι κρίνεται σε σχέση με το στυλ του (που σ' αυτήν την περίπτωση συμβαίνει να είναι παλιό). Στο τεύχος 7 του *Internationale Literatur*, πράγματι, ο Λούκατς, μου επιτίθεται βίαια και με βάζει στο ίδιο καζάνι με την μπουρζουάδικη παρακμή, και αυτό σε μια εποχή, που μόνον ο θεός ξέρει πόσες άλλες έγνοιες θά 'πρεπε να είχαμε αντί ν' ασχολούμαστε με το στυλ! Κάποτε-κάποτε καλούμαι από τον Έρπενμπεκ να πάρω μέρος σ' αυτήν την διαμάχη, αλλά φυσικά δεν θέλω να το κάνω, καθώς θεωρώ ότι τέτοιου είδους διαμάχες είναι πολύ επιβλαβείς και προκαλούν σύγχυση αυτήν την στιγμή. Η γνώμη που προωθεί ο φίλος μας ο Λούκατς εγκωμιάζεται ως η μόνη πραγματικά μαρξιστική (τουλάχιστον από τον ίδιο τόν Λούκατς). Τι θα βγει με το να ανακοινώσω στον κόσμο ότι η περιγραφή μου για το Γ' Ράϊχ δεν είναι σύμφωνη με τα γεγονότα (τι άλλο θέλει να πει λέγοντας ότι δεν είναι ρεαλιστική;) και ότι οι απόψεις μου δεν είναι σοσιαλιστικές... Λαβαίνω πάντοτε από το *Das Wort* υλικό που ήδη από πριν έχει επιλεγεί και οι αντιρρήσεις μου δεν λαμβάνονται σχεδόν ποτέ υπ' όψιν. Σου το λέω, αυτό δεν μπορεί να συνεχιστεί για πολύ. Και όμως είναι σημαντικό να βγάζουμε αυτό το περιοδικό, και θα ήταν πολύ μεγάλης σημασίας να καλυτερεύσουμε την ποιότητα του. Τι μπορούμε να κάνουμε;»

Μια από τις πιο σημαντικές ανακαλύψεις του Νταϊήβιντ Πάϊκ στα αρχεία του *Das Wort* στην Μόσχα αφορά στις προσπάθειες του Φριτς Έρπενμπεκ και του Αλφρεντ Κούρελλα (ο οποίος τον αντικαθιστούσε ενώ βρισκόταν σε διακοπές στην Κριμαία) να προκαλέσει τον Μπρεχτ όχι μόνο να γράψει ένα άρθρο για την διαμάχη, αλλά επίσης να εκτεθεί σε επίσημη καταδίκη από το Κόμμα. Ο Λούκατς είχε γράψει για ένα από τα προσεχή τεύχη του *Das Wort* ένα άρθρο στο οποίο έκανε άγρια επίθεση στον στενό

φίλο του Μπρεχτ, τον συνθέτη Χανς Άϊσλερ, καθώς και στον Μπλόχ για την θέση τους στην υπεράσπιση του εξπρεσιονισμού. Ο Μπρεχτ στον οποίο ο Λούκατς έστειλε το άρθρο του για να το εγκρίνει σαν συντάκτης, αρνήθηκε βίαια την δημοσίευσή του. Στις 8 Ιουνίου 1938 ο Κούρελλα έγραψε στον Έρπενμπεκ: «Βιαστικά ένα νέο ιντερλούδιο: το εσώκλειστο γράμμα από τον Μπρεχτ μόλις έφθασε. Ταού! ΤαΤα! Επιτέλους ξεσκεπάστηκε. Ιδιαίτερα στο υστερόγραφο. (Παρεπιπτόντως: Το είχες μυριστεί καλά όταν ζήτησες από τον Λούκατς να τον εξαναγκάσει να εκδηλωθεί χρησιμοποιώντας τον Άϊσλερ)... Όμως επί του θέματος... Νομίζω πως πρέπει να υποχωρήσουμε για τυπικούς λόγους. Τυπικά έχει δίκιο λέγοντας ότι μπορούν να δημοσιευθούν στο περιοδικό άρθρα εν ονόματι της επιτροπής συντάξεως μόνο όταν κανείς από τους συντάκτες δεν έχει καμιά αντίρρηση. Ελπίζω να συμφωνείς. Θα δώσω ένα αντίγραφο του γράμματος στον Βάλτερ [δηλ. τον Βάλτερ Ούλμπριχτ] και θα συζητήσω επίσης μαζί του για να αποφασίσουμε πώς θα αντιδράσουμε. Η ουσία του θέματος είναι: οπωσδήποτε τώρα είναι τόσο “αναμμένος” που σίγουρα θα γράψει. Κι αυτό είναι μια νίκη, οπωσδήποτε. Πόσο ωραία οι παρασκηνιακοί σύνδεσμοι που υποψιαζόμασταν τόσο καιρό αποκαλύπτονται τώρα. Φυσικά η εκστρατεία Μπλοχ-Άϊσλερ (γιατί τέτοια ήταν) δεν βγήκε απ’ την άδεια κοιλιά τους.»

Οι κραυγές χαράς τόσο ονοματοποιητικά εκφρασμένες στην αρχή του γράμματος, αφορούσαν λοιπόν, το ξεσκέπασμα του ρόλου του Μπρεχτ ως του υποκινητή της εκστρατείας κατά της επίσημης «σοσιαλιστικής ρεαλιστικής» γραμμής. Το γράμμα δείχνει επίσης καθαρά ότι σε τέτοια θέματα έπρεπε να ζητάται η συμβουλή του Ούλμπριχτ, της επίσημης αρχής του Κόμματος. Και ποιο ήταν το αποτέλεσμα της παρέμβασής του; Το άρθρο του Λούκατς, στο οποίο ο Μπρεχτ είχε αντισταθεί τόσο σθεναρά, δημοσιεύθηκε στο επόμενο τεύχος του περιοδικού –παρά το αναγνωρισμένο απόλυτο δικαίωμα του Μπρεχτ ως ενός από τους συντάκτες να προβάλλει βέτο για κάθε δημοσίευση που δεν ενέκρινε.

Ο Μπρεχτ πραγματικά έγραψε ένα άρθρο, «Volkstuemlichkeit und Realismus» (Volkstuemlichkeit σημαίνει «δημοτικότητα» αλλά

επίσης μπορεί να σημαίνει «Λαϊκότητα» με την έννοια που χρησιμοποιούταν από τους ναζί), το οποίο παρέχει συνεχείς ελαφρά καλυμμένους υπαινιγμούς ότι «ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός» έχει συγγένεια με το ναζιστικό ιδεώδες περί εθνικιστικής λαϊκής τέχνης· όμως ποτέ δεν δημοσιεύτηκε στο *Das Wort*. Ένα άλλο θεωρητικό άρθρο, με θέμα τον ελεύθερο στίχο, που αντιτίθεται στην επίσημη γραμμή μόνο με υπονοούμενα (ο Μπέχερ και οι όμοιοί του είχαν ξαναγυρίσει στις παραδοσιακές ρίμες φτιάχνοντας ψευδοδημοτικά τραγούδια για το Κόμμα), πραγματικά, δημοσιεύτηκε στο τεύχος Μαρτίου του 1939. Όμως αυτό ήταν το τελευταίο τεύχος του περιοδικού. Μετά την εξαφάνιση του Μιχαήλ Κολτσώφ (ήταν ο προστάτης του περιοδικού στα ανώτερα κλιμάκια του Σοβιετικού Κόμματος) και τις προετοιμασίες από τον Στάλιν και τον Μολότωφ για το σύμφωνο με τον Χίτλερ, μια αντιναζιστική πολιτιστική έκδοση αυτού του τύπου είχε καταντήσει πονοκέφαλος. Στις 31 Μαρτίου 1939 οι τρεις συντάκτες πληροφορήθηκαν κοφτά ότι το περιοδικό θα συγχωνευόταν με το *Internationale Literatur* διότι η κατοχή της Πράγας είχε καταστήσει πολύ δύσκολη την διανομή του.

Ο Μπρεχτ, όπως μπορεί καλά να καταλάβει κανείς, εξαγριώθηκε. Ένα πλήθος εργασιών του είχαν γίνει αποδεκτές για μελλοντικά τεύχη (μεταξύ αυτών η δημοσίευση σε συνέχειες μιας μετάφρασης των απομνημονευμάτων του διάσημου Δανού σοσιαλιστή συγγραφέα Μάρτιν Άντερσεν Νέξου, για την οποία είχε συνεργαστεί με την Μάργκαρετ Στεφίν σαν μια βιοποριστική δουλειά). Πίστεψε ότι αυτές οι εργασίες του θα έπρεπε να πληρωθούν, ειδικά τώρα που το *Internationale Literatur* είχε επίσημα συγχωνευθεί με το *Das Wort* και είχε γίνει φυσικός κληρονόμος και διάδοχός του. Όμως, η πληρωμή που έλαβε αφορούσε μόνον ό,τι είχε ακριβώς τυπωθεί στο τελευταίο τεύχος του αποθανόντος περιοδικού. Στις 25 Ιουλίου 1939 ο Μπρεχτ έγραψε στον Έρπενμπεκ από την Σουηδία (όπου είχε μετακομίσει): «Ο λογαριασμός σου για τις εργασίες μου στο 3ο τεύχος του *Das Wort*... με αφήνει κατάπληκτο: 180 κορώνες! Αρχικά είχε ειπωθεί ότι αποδεκτή (και παραγγελθείσα) εργασία θα πληρώνονταν οπωσδήποτε, και, αν ήταν δυνατόν, θα δημοσιευόταν. Όσον αφορά την δημοσίευση των απομνημονευμάτων

του Νέξου, θα πρέπει να αποφασίσει γι' αυτό το Internationale Literatur. Φυσικά, το βλέπω πως θά 'ταν δύσκολο για ένα περιοδικό να δημοσιεύσει αρκετές μακρές επικές εργασίες σε συνέχειες. Αλλά το να πληρωθούμε (και ενδεχομένως και ο Νέξου;) όχι ολόκληρη την εργασία αλλά μόνο τις λίγες εισαγωγικές σελίδες και μ' αυτό να θέλουν ν' απαλλαγούν από κάθε υποχρέωση απέναντί μας, είναι η πιο μικροπρεπής μεταχείριση που έχω αντιμετωπίσει από κάθε άλλο περιοδικό μέσα σε δεκαπέντε χρόνια δραστηριότητας ως συγγραφέας. Γνωρίζεις κάτω από πόσο δύσκολες συνθήκες εργαζόμαστε προς το παρόν στο εξωτερικό και δεν μπορώ να πιστέψω ότι έχεις κατάλληλα ενημερώσει τους αρμόδιους• διότι μου φαίνεται μάλλον αδύνατον ότι κάποιο επίσημο σώμα στην Σοβιετική Ένωση θα μπορούσε να είχε ενεργήσει μ' αυτόν τον τρόπο σε ένα θέμα πολιτιστικής τακτικής αν είχε πληροφορηθεί σωστά. Είναι πραγματικά απαραίτητο να δοθεί συνέχεια στον αγενή και προκλητικό τόπο με τον οποίο οι συντάκτες "πληροφορήθηκαν" την διάλυση του περιοδικού (και ο Φόυχτβάνγκερ μου έγραψε ένα πολύ αγανακτισμένο γράμμα γι' αυτό) με αυτήν την μικροπρεπή και ανάξια τακτοποίηση της οικονομικής πλευράς των πραγμάτων; Έχεις απόλυτο καθήκον να πληροφορήσεις τους υπεύθυνους συντρόφους γι' αυτό, σοβαρά. (Τους είπες ποτέ ότι τα απομνημονεύματα είχαν γίνει αποδεκτά από το Das Wort;) Δεν θα ρωτήσω το γιατί έλαβα τόσο πολύ μικρότερη αμοιβή για τις τελευταίες εργασίες μου απ' ότι για τις προηγούμενες• όμως ακόμη και η απόδοση των εξόδων μου για ταχυδρομικά, δακτυλογράφηση κ.λπ. που λάμβανα κάθε χρόνο φαίνεται πως δεν θα γίνει ποτέ. Ούτε και αυτό δεν το θεώρησες άξιο να αναφερθεί...»

Αυτήν την εποχή η κατάσταση των γερμανών μεταναστών συγγραφέων και διανοουμένων στην Σοβιετική Ένωση είχε γίνει πραγματικά πολύ επισφαλής. Λίγοι γλίτωσαν τη σύλληψη, πολλοί εξαφανίστηκαν για πάντα· άλλοι, μεταξύ αυτών ο στενός φίλος και συνεργάτης του Μπρεχτ Μπέρναρντ Ράιχ, παρουσιάστηκαν μόνον χρόνια αργότερα από στρατόπεδα συγκεντρώσεως και εξορία στην Σιβηρία· και όλοι, ανεξαιρέτως, ζούσαν με τον συνεχή φόβο της

πολύ πρωινής επίσκεψης από την μυστική αστυνομία. Ακόμη και ο Γκέοργκ Λούκατς συνελήφθη και πέρασε στην φυλακή πάνω από δύο μήνες (για λόγους που ποτέ δεν διευκρινίσθηκαν, πιθανώς μια παρεξήγηση με κάποιον συνονόματο). Πολλοί παραδόθηκαν στην Γκεστάπο μετά το σύμφωνο Ρίμπεντροπ-Μολότωφ, πέθαναν στα στρατόπεδα συγκεντρώσεως του Χίτλερ στα οποία μεταφέρθηκαν αμέσως, ή αφέθηκαν ελεύθεροι κάπου στην Πολωνία, μόνον για να χαθούν στο ολοκαύτωμα μερικούς μήνες αργότερα.

Ο Μπρεχτ, όπως δείχνει πολύ καθαρά η αλληλογραφία του, γνώριζε όλη την κατάσταση. Τον Νοέμβριο του 1937, είχε ήδη πει στον φίλο του, τον αμφισβητία γερμανό κομμουνιστή Καρλ Κορς: «Αφ' ότου συνελλήφθη ο Τρετυάκωφ (πιστεύω ως κατάσκοπος) οι λογοτεχνικές σχέσεις μου με την Σοβιετική Ένωση έχουν γίνει πολύ λεπτές...»

Και έχοντας μετακομίσει από την Δανία, που όλο και περισσότερο απειλείτο με εισβολή, στην Σουηδία, και μετά στην Φινλανδία, ο Μπρεχτ βιαζόταν να φύγει εντελώς από την Ευρώπη. Έκανε κάθε προσπάθεια να πάει στις Ηνωμένες Πολιτείες. Γι' αυτό το σκοπό επιστράτευσε την βοήθεια μιας άλλης μαρξιστικής θεατρικής προσωπικότητας που είχε δοκιμάσει την τύχη του στην Σοβιετική Ένωση και είχε απογοητευθεί: Τον Έρβιν Πισκάτορ, τον πρωτοπόρο σκηνοθέτη. Τον Μάιο του 1940 είπε στον Πισκάτορ, ο οποίος ήλπιζε να του εξασφαλίσει μια θέση καθηγητή στη Νέα Σχολή Κοινωνικής Έρευνας (όπου ο Πισκάτορ διεύθυνε ένα «θεατρικό εργαστήριο»): «Νομίζω ότι προς το παρόν οι ΗΠΑ είναι μια από τις λίγες χώρες όπου μπορεί κανείς ακόμη να εργασθεί ελεύθερα σαν συγγραφέας...»

Με την βοήθεια του Πισκάτορ, ο οποίος του εξασφάλισε μια θέση λέκτορα στην Νέα Σχολή (στην οποία στην πραγματικότητα, ποτέ δεν εργάστηκε), ο Μπρεχτ τελικά κατάφερε να πάρει μια αμερικάνικη βίζα από τον πρόξενο στο Ελσίνκι. Από μια υπέρτατη ειρωνεία της τύχης, ο μόνος τρόπος που ο Μπρεχτ και η παρέα του μπορούσαν να πάνε ακόμα στην Αμερική την άνοιξη του 1941, ήταν να πάρουν ένα πλοίο από το Βλαδιβοστόκ. Να, γιατί ο Μπρεχτ έπρεπε να διασχίσει ολόκληρη την Σοβιετική Ένωση –με

μια στάση στη Μόσχα εξ αιτίας της κατάρτισης της Μάργκαρετ Στεφίν— για να πάρει το τελευταίο πλοίο για την Δυτική ακτή της Αμερικής πριν οι Γερμανοί εισβάλλουν στην Σοβιετική Ένωση.

Ο Μπρεχτ είχε ήδη μείνει λίγο καιρό στην Αμερική, στην αρχή της εξορίας του. Είχε πάει στην Νέα Υόρκη για να επιτηρήσει το ανέβασμα του έργου του «Η Μάνα» από τον κομμουνιστικό θίασο Θεατρική Ένωση στα 1935. Είχε τρομάξει από τον στανισλαβιστικό νατουραλισμό που κυριαρχούσε στο αμερικανικό αριστερό θέατρο. Οι παραγωγοί τον είχαν αντιπαθήσει, και τελικά είχε αποκλειστεί από τις πρόβες. Έτσι δεν έτρεφε ψευδαισθήσεις όσον αφορά τις ευκαιρίες που είχε στα αμερικανικά θέατρα.

Μόλις έφθασε στο Σαν Πέδρο, το λιμάνι του Λος Άντζελες, ο Μπρεχτ αποφάσισε να δοκιμάσει την τύχη του στην κινηματογραφική βιομηχανία, όπου είχε πολυάριθμους φίλους και διασυνδέσεις. Ένας αρκετά μεγάλος αριθμός ηθοποιών, σεναριογράφων και σκηνοθετών είχαν ήδη εγκατασταθεί στο Χόλυγουντ όταν ο Χίτλερ ανέβηκε στην εξουσία, και πολλοί άλλοι είχαν καταφέρει να βρουν δουλειά και αναγνώριση μετά το 1933: ο Ερνστ Λούμπιτς ο Φρίτς Λανγκ, ο Βίλχελμ Ντίτερλε, ο Μπέρτολντ Φίρτελ και η σύζυγος του Φίρτελ Σάλκα (η οποία είχε γίνει έμπιστη και κύρια σεναριογράφος της Γκρέτα Γκάρμπο), ο Πήτερ Λόρρε, η Ελίζαμπεθ Μπέργκνερ —για να αναφέρουμε λίγους από τους εξέχοντες. Και ο Λίον Φόυχτβάνγκερ, που είχε διαφύγει από την Γαλλία στα 1940, είχε ήδη καθιερωθεί ως ένας επιτυχημένος σεναριογράφος. Έτσι, ο Μπρεχτ εγκαταστάθηκε στην πρωτεύουσα του κινηματογράφου (νοικιάζοντας ένα σπίτι στην 25η Οδό αρ. 817 στην Σάντα Μόνικα• μετακόμισε σε ένα μεγαλύτερο σπίτι στην 26η Οδό αρ. 1063, τον Αύγουστο του 1942, το οποίο τελικά αγόρασε 4.500 δολάρια)

Το βιβλίο του Τζαίημς Λάιου, που βασίζεται σε πολυάριθμες συνεντεύξεις ανθρώπων που γνώρισαν τον Μπρεχτ το '40 και σ' ένα πλήθος γραπτών πηγών συμπεριλαμβανομένων των αναφορών πρακτόρων της FBI για τον Μπρεχτ (που τώρα έχουν γίνει διαθέσιμα χάρις στο Διάταγμα Ελευθερίας στην Πληροφόρηση), δείχνει καθαρά ότι η αντίδραση του Μπρεχτ στις Ηνωμένες

Πολιτείες ήταν εκείνη του ευρωπαϊού διανοούμενου, του τρομαγμένου μπροστά στον υλισμό, αλλά, πάνω απ' όλα, μπροστά στην έλλειψη πνευματικής ηγεσίας σε μια κοινωνία όπου το να είναι κανείς συγγραφέας ή ηθοποιός δεν συνεπαγόταν κανένα ιδιαίτερο κοινωνικό γόητρο, και το να έχει κανείς διαβάσει το πιο πρόσφατο μυθιστόρημα ή κοινωνιολογική διατριβή δεν ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για να γίνει αποδεκτός σε έναν κύκλο «μορφωμένων» (Gebildete) ανθρώπων.

Και φυσικά, οι ευρωπαϊκές υποθέσεις ήσαν μακρινές. Τον Οκτώβριο του 1942 ο Μπρεχτ έγραψε στον παλιό του φίλο και σύμβουλο Καρλ Κορς –τον αμφισβητία γερμανό κομμουνιστή που είχε διαγραφεί από το Γερμανικό Κομμουνιστικό Κόμμα: «Η πνευματική απομόνωση εδώ είναι τεράστια. Συγκρινόμενο με το Χ[όλυγουντ], το Σβένμποργκ [η μικρή πόλη στην Δανία όπου είχε ζήσει πριν] είναι ένα κέντρο του κόσμου.»

Σε ένα γράμμα προς τον ποιητή Χ.Ρ. Χαίης (ο οποίος είχε υπογράψει μια ένορκη βεβαίωση γι' αυτόν και μετάφραζε την ποίησή του) έγραψε: «Βρίσκομαι εδώ... σαν να είμαι στην Ταϊτή, ανάμεσα σε φοινικιές και στάρλετς. Αυτό με κάνει νευρικό».

Και μερικούς μήνες αργότερα σημείωσε στο ημερολόγιό του: «Έχω το αίσθημα ότι βρίσκομαι σε ένα ενυδρείο όπως ο Φραγκίσκος της Ασιίζης. Όπως ο Λένιν στο Prater (ή στην Oktoberfest), ή σαν ένα χρυσάνθεμο σε ένα ανθρακωρυχείο.»

Πράγμα που σημαίνει: από την μια πλευρά είδε τον εαυτό του σαν κάποιο πολύ σοβαρό συγγραφέα, ενδιαφερόμενο για την έσχατη μοίρα του κόσμου σε ένα περιβάλλον απόλυτης μηδαμινότητας και φθηνού ηδονισμού· από την άλλη, σαν μια λεπτή ύπαρξη ευαίσθητη (σαν χρυσάνθεμο) σε ένα περιβάλλον ενδιαφερόμενο για τον πιο βρώμικο υλισμό. Ένωθε να συνθλίβεται από το χαμηλό επίπεδο γούστου γύρω του. «Η φθηνή ομορφιά διαφθείρει τα πάντα», σημείωσε στο ημερολόγιό του. Όταν η γυναίκα του βρήκε κάτι όμορφα παλαιά έπιπλα μετά την εγκατάστασή τους στο μεγαλύτερο σπίτι, σημείωσε ότι στο κάτω-κάτω υπήρχε μια παράδοση σχεδίου στην Αμερική: «θαυμάσια παλιά τραπέζια με σπουδαίο σκάλισμα

και χάλκινα πτυελοδοχεία που είχαν μετατραπεί σε λάμπες... Είναι φανερό πως η Αμερική ήταν κάποτε ένα έθνος με πολιτισμό...»

Η ενδεικτική λέξη εδώ είναι *Kulturnation*, ένας γερμανικός όρος που διαιρεί τον κόσμο σε πολιτισμένο και απολίτιστο (π.χ. οι φυλές των βαρβάρων). Έχει σημασία το ότι οι Ναζί δικαιολόγησαν την εξάλειψη των Εβραίων με το επιχείρημα –όπως δήλωσαν άνθρωποι όπως ο Σπένγκλερ ή ο Γκομπινώ– του ότι ήσαν ανίκανοι να παράγουν αυθεντική *Kultur*. Για τον Μπρεχτ οι Αμερικανοί ήσαν καθαρά εξ ίσου έξω από τον κύκλο εκείνων των κοινωνιών που μπορούσαν να παράγουν «υψηλό πολιτισμό». Το Χόλυγουντ γι' αυτόν έγινε ο τόπος όπου ο υψηλός πολιτισμός εκδίδετο στον Μαμωνά.

Παρ' όλα αυτά έπρεπε να βγάλει το ψωμί του. Ο Μπρεχτ έγραψε αναρίθμητα σενάρια ταινιών και κατάφερε ακόμη να πουλήσει ένα απ' αυτά, με την βοήθεια του Φριτς Λανγκ, έναν παλιό γνωστό από το Βερολίνο και τώρα εξαίρετο σκηνοθέτη σ' ένα στούντιο του Χόλυγουντ. Η ταινία «*Hangmen Also Die*» γυρίστηκε όμως το αρχικό σενάριο του Μπρεχτ ξαναγράφηκε. Όταν το όνομά του ως ενός από τους σεναριογράφους δεν εμφανίστηκε στην οθόνη, ο Μπρεχτ υπόβαλε το ζήτημα στην διαιτησία της Ένωσης Σεναριογράφων, αλλά δεν κατάφερε να διεκδικήσει τα δικαιώματά του.

Δύο μέρες μετά το Περλ Χάρμπορ ο Μπρεχτ πρόσφερε τις υπηρεσίες του στο πολεμικό έργο των Ηνωμένων Πολιτειών. Γράφοντας στον Άρτσιμπαλντ Μακ Λης στις 9 Δεκεμβρίου 1941, είπε (το γράμμα είναι στα αγγλικά): «Μετά την Οδύσσειά μου έφτασα με την οικογένειά μου σ' αυτήν τη χώρα πέρυσι το καλοκαίρι. Έλαβα τα πρώτα χαρτιά μου δυνάμει μιας βίζας μεταναστεύσεως. Κατά τους πρώτους λίγους μήνες ήμουν απασχολημένος με την εγκατάστασή μου. Τώρα που αυτή η χώρα βρίσκεται κι αυτή σε εμπόλεμη κατάσταση, ανυπομονώ να δώσω τη μικρή μου μάχη κατά των ναζί, της μάστιγας του κόσμου... Γνωρίζοντας καλά την Γερμανία, νιώθω έντονα ότι έφθασε η ψυχολογική στιγμή για να αναγγείλω από εδώ κατ' ευθείαν στην Γερμανία την αλήθεια, που μπορεί εύκολα να ενεργήσει σαν ένα έναυσμα για επανάσταση στην επερχόμενη ώρα

απελπισίας. Έχω επίγνωση ότι μια τέτοια ανάληψη ευθύνης θα μπορούσε να αποδειχθεί μπούμεραγκ αν δεν την χειρισθώ έξυπνα. Ευχαρίστως θα συμμετάσχω σε τέτοιο έργο. Νομίζω πως ξέρεις ότι θα μπορούσα να φανώ χρήσιμος».

Από το καταφύγιο του στην Δανία ο Μπρεχτ είχε συνεισφέρει τακτικά αντιναζιστικά ποιήματα και μονόπρακτα στον Ραδιοφωνικό σταθμό της Μόσχας. Τώρα ήθελε να κάνει το ίδιο με την Φωνή της Αμερικής. Αλλά η αίτησή του δεν εγκρίθηκε. Από την άλλη πλευρά, η ερωμένη του, η Δανή ηθοποιός Ρουθ Μπέρλοου (που είχε εγκαταλήψει την καριέρα της και τον σύζυγό της για να τον ακολουθήσει στην εξορία), βρήκε δουλειά στην Δανέζικη υπηρεσία της Φωνής της Αμερικής και μετακόμισε στην Νέα Υόρκη. Αυτό, στα επόμενα χρόνια, οδήγησε σε διάφορες μακρές επισκέψεις του Μπρεχτ στην Ανατολική Ακτή, και σε μια σειρά συναισθηματικών κρίσεων με την Μπέρλοου η οποία ισχυριζόταν ότι ο Μπρεχτ είχε υποσχεθεί ν' αφήσει την γυναίκα του, Ελέν Βάϊγκελ, όταν αποφάσισε να πάει μαζί του. Η Μπέρλοου έμεινε έγκυος από τον Μπρεχτ, έχασε το παιδί της, και κλείστηκε για ένα διάστημα σε ένα σανατόριο ψυχιατρικών διαταραχών. Τα λίγα δημοσιευμένα γράμματα από την πλούσια αλληλογραφία μαζί της –ο Μπρεχτ της έγραφε σχεδόν κάθε μέρα για χρόνια– δείχνουν πόσο πιεστική ήταν η κατάσταση εκείνη τήν εποχή.

Η Ρουθ Μπέρλοου ενεργούσε σαν ένα είδος καλλιτεχνικού πράκτορα του Μπρεχτ στην Νέα Υόρκη. Ένα πλήθος έργων που δοκίμασε να προωθήσει εκεί σχεδόν πέτυχαν. «Ο Καυκασιανός Κύκλος με την Κιμωλία» γράφτηκε για την αυστριακή ηθοποιό Λουίζ Ράινερ, η οποία είχε κάνει τεράστια επιτυχία και είχε κερδίσει ένα Όσκαρ ως Κινέζα σύζυγος στην κινηματογραφική έκδοση του «The Good Earth» της Περλ Μπακ. Ήθελε να εκμεταλλευθεί την επιτυχία της σε ρόλους με μια Ανατολική χροιά και είχε ζητήσει από τον Μπρεχτ να γράψει ένα θεατρικό έργο γι' αυτήν. Ο Ου. Χ. Ώντεν είχε πεισθεί να συνεργαστεί στην μετάφραση. Όμως, τελικά, το σχέδιο για να ανεβεί το έργο στο Μπροντγουαίη δεν πέτυχε. Η ιστορία ήταν πολύ όμοια με εκείνη ενός προσχεδίου το οποίο αρχικά προοριζόταν για θεατρικό μιούζικαλ με την συμπαραγωγή

του Κουρτ Βάϊλ, «Ο Σβέϊκ στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο». Κι εδώ επίσης υπήρχε μεγάλο πρόβλημα με την μετάφραση, και διαφωνίες με τους αμερικανούς παραγωγούς. Μία παραγωγή μιας σειράς σύντομων μονόπρακτων του Μπρεχτ για την ζωή του Χίτλερ στην Γερμανία, «Η ιδιωτική ζωή του Κυρίου Ράτσα», πραγματικά ανέβηκε στην Νέα Υόρκη, αν και όχι στο Μπροντγουαίη. Αλλά και εδώ υπήρχαν μεγάλες δυσκολίες. Αρχικά επρόκειτο να το σκηνοθετήσει ο Έρβιν Πισκάτορ, όμως οι ιδέες του συγκρούστηκαν με του Μπρεχτ• και τελικά κλήθηκε να το αναλάβει ο Μπέρτολντ Φίρτελ την τελευταία στιγμή. Την εποχή της πρεμιέρας του έργου στην αίθουσα του City College στην 23η Οδό, ο Χίτλερ είχε αυτοκτονήσει στο οχυρό Βερολίνο, και το έργο είχε χάσει τον *Raison d' être* του. Μόνο το 1947 ο Μπρεχτ σημείωσε επιτυχία με το έργο του «Η Ζωή του Γαλιλαίου», μεταφρασμένο με την συνεργασία του Τσαρλς Λώτον. Η πρεμιέρα δόθηκε στο Χόλλυγουντ το καλοκαίρι του 1947, σε σκηνοθεσία Τζόζεφ Λόουζυ, και μεταφέρθηκε στην Νέα Υόρκη στα τέλη του φθινοπώρου. Όμως, την εποχή που η νεοϋορκέζικη παραγωγή άρχισε να παίζεται ο Μπρεχτ είχε ήδη φύγει από την Αμερική.

Κατά τις συναλλαγές του με τους ανθρώπους του αμερικανικού θεάτρου –καθώς αναφέρει ο Τζαίμς Λάϊον με επαρκείς αποδείξεις –ο Μπρεχτ έδειχνε ασυμβίβαστος σε σημείο αλαζονείας. Όταν ο Χάρολντ Κλέρμαν, δραματικός κριτικός και σκηνοθέτης του θεάτρου και ένας από τους ιδρυτές του Group Theatre, προσφέρθηκε να σκηνοθετήσει τον «Γαλιλαίο» στο Μπροντγουαίη, ο Μπρεχτ τον απέκρουσε με αγένεια: «Μετά την άφιξη του Μπρεχτ στην Νέα Υόρκη στα τέλη Σεπτεμβρίου 1946, ο Κλέρμαν και ο Ελίας Καζάν τον επισκέφτηκαν... Ο Κλέρμαν ήλπιζε να πείσει τον συγγραφέα να του αναθέσει την παραγωγή και σκηνοθεσία του έργου, με τον Καζάν σαν συμπαραγωγό. Ο Κλέρμαν θυμάται την συνομιλία και πως ο Μπρεχτ απότομα τον απέρριψε. Διαβεβαίωσα τον Μπρεχτ για τον ενθουσιασμό μου με το έργο και ενίσχυσά την παράκλησή μου λέγοντας πως όπου δεν καταλάβαινα την σκηνοθεσία του θα ήμουν ευτυχής αν με καθοδηγούσε.»

Η απάντηση του Μπρεχτ ήταν ένα κατηγορηματικό «Όχι! Καλύτερα

να το αναθέσω σε έναν διευθυντή τσίρκου», συνέχισε. «Είσαι στανισλαβισκιανός και δεν μπορείς να καταλάβεις πως να προσεγγίσεις το έργο μου.»

Ακούγοντας αυτό βρυχήθηκα, «Το όνομά μου είναι Κλέρμαν!»

Αλλά μου ανταπέδωσε τον βρυχηθμό, αν είναι δυνατόν, με μεγαλύτερη δύναμη. «Δεν καταλαβαίνεις, κανείς δεν καταλαβαίνει, ακόμη και ο Πισκάτορ δεν καταλαβαίνει... θα προσπαθήσεις να φτιάξεις 'ατμόσφαιρα'. Εγώ δεν θέλω ατμόσφαιρα. Θα φτιάξεις 'διάθεση'. Δεν θέλω διάθεση».

Άρχισα να ξεφωνίζω με όλη μου τη δύναμη:... «Πες μου τι ζητάς, και θα ακολουθήσω τις οδηγίες σου»... Ο Καζάν δεν έβγαλε λέξη...».

Αυτό το επεισόδιο, το οποίο ο Λάϊον παραθέτει από τα απομνημονεύματα του Κλέρμαν, δείχνει ότι ο Μπρεχτ αντιμετώπιζε ακριβώς τον ίδιο τύπο καλλιτεχνικό-ιδεολογικής αντίθεσης που είχε αντιμετωπίσει στην Σοβιετική Ένωση όπου ο Στανισλάβσκυ είχε ανεβεί από τον Στάλιν και τον Ζντάνοφ στην θέση του επίσημου πρότυπου και οδηγού του θεάτρου. Ό,τι ήσαν για τον Λούκατς ο Μπαλζάκ, ο Ουώλτερ Σκοτ και το μυθιστόρημα του 19ου αιώνα, έγινε και ο νατουραλισμός του Στανισλάβσκυ για την επίσημη γραμμή του «σοσιαλιστικού ρεαλισμού» στο θέατρο. Κατά ειρωνεία της μοίρας, χάρις στην επίδραση των ρώσων αντιμπολσεβίκων μεταναστών ηθοποιών, οι αμερικανοί σκηνοθέτες και ηθοποιοί, στερούμενοι πρωτοτυπίας, ακολούθησαν ακριβώς την αισθητική και τις μεθόδους του θεάτρου του Στανισλάβσκυ που είχαν γίνει το πρότυπο. Αν οι απόψεις του Χίτλερ για τον εξπρεσιονισμό ήσαν ένα ακριβές πανομοιότυπο των απόψεων του Στάλιν, η κατεστημένη γραμμή στο αμερικανικό θέατρο «τέχνης» αρκετά περίεργα, απηχούσε ακριβώς την επίσημη σοβιετική άποψη.

Η αγένεια και η υπεροψία του Μπρεχτ, που έθιξε τόσο πολλούς ανθρώπους του θεάτρου με τους οποίους ήλθε σε επαφή (και των οποίων τις απόψεις συγκέντρωσε ο Λάϊον), μπορεί να ειπωθεί κατά ένα μεγάλο μέρος σαν έκφραση της ανησυχίας του γι' αυτήν την κατάσταση των πραγμάτων, και της περιφρόνησής του για τις

αισθητικές απόψεις που συνάντησε. Όπως αναφέρει ο Λάϊον, «η μεγάλη νεοϋορκέζικη αποικία των γερμανών προσφύγων... ποτέ δεν ξεπέρασε την απόλυτη περιφρόνησή της για τα αμερικανικά θέατρα που βασιζόταν σε βάσιμα παράπονα, και εν μέρει σε άγνοια.» Ο Μπρεχτ είχε αυτή την στάση ακόμη και στην πρώτη επαφή του με το αμερικανικό θέατρο στα 1935. «Ο Μανουέλ Γκομέζ θυμάται ότι ήταν “τρομερά ματαιόδοξος... τρομερά ενεργητικός, τρομερά ισχυρογνώμων, τρομερά σαρκαστικός, τρομερά δύσκολος”. Ο Άλμπερτ Μάλτζ, που θίχτηκε από την “συνειδητή υπεροψία” του, παραδέχεται ανοικτά ότι έφθασε να τον σιχαίνεται σαν άνθρωπο, ακόμα και γιατί η δυσοσμία από το άπλυτο σώμα του (ο Μπρεχτ απεχθανόταν το μπάνιο) ήταν μια δοκιμασία για όποιον καθόταν δίπλα του. Ο Τζωρτζ Σκλαρ σύγκρινε τον Μπρεχτ με τον Χίτλερ και είδε σ’ αυτόν “την ίδια αποπληκτική απόλαυση, την ίδια μεγαλοστομία και τα ίδια ουρλιαχτά που ήσαν συνδεδεμένα με τον γερμανό δικτάτορα”. Αυτή δεν θα ήταν η πρώτη ή η τελευταία φορά που κάποιος θα έκανε αυτή την καθόλου κολακευτική σύγκριση...».

Ο Έρικ Μπέντλεϋ, ένας από τους αφοσιωμένους υποστηρικτές

και υπέρμαχους του Μπρεχτ στην Αμερική από την αρχή, γνώριζε επίσης πολύ καλά τον θυμό του Μπρεχτ, την καχυποψία του και τη πονηρία του σε θέματα εκχώρησης μεταφραστικών δικαιωμάτων σε διάφορους ανθρώπους χωρίς να τους λείει τις διάφορες γνώμες που άλλαζε. Ένα γράμμα του Μπέντλεϋ αναφέρει: «Δεν έχει ούτε καλούς τρόπους, ούτε την στοιχειώδη ευπρέπεια. Ζει με την δική του θεωρία ότι είναι αδύνατον να συμπεριφερθεί κανείς καλά σ’ αυτήν την κοινωνία... Είναι σαν τον Ντούμπεντατ στο «The Doctor’s Dilemma –παλιάνθρωπος αλλά καλλιτέχνης.»

Ο Ου. Χ. Ωντεν επανάλαβε το ίδιο συναίσθημα όταν εξέφρασε τη γνώμη ότι ο Μπρεχτ ήταν «ένας σπουδαίος συγγραφέας αλλά ένας πολύ δυσάρεστος άνθρωπος». Πρέπει, παρ’ όλα αυτά, να έχουμε υπ’ όψιν μας ότι ο Μπρεχτ σκόπιμα υιοθέτησε αυτή την εικόνα. Ήθελε να φαίνεται σκληρός και ασυμβίβαστος• ήθελε να σοκάρει όσους αντιπαθούσε και απέρριπτε.

Υπάρχει έτσι ένας περίεργος παραλληλισμός μεταξύ των εμπειριών που είχε ο Μπρεχτ κατά την πνευματική και ιδεολογική διαμονή του στην Σοβιετική Ένωση ως συντάκτης του Das Wort και μαχητής στο φιλολογικό Λαϊκό Μέτωπο στα μέσα του '30 αφ' ενός και των έξι χρόνων που έζησε το Χόλυγουντ και πάλαιψε να φτάσει στο Μπροντγουαίη αφ' ετέρου.

Και στις δύο χώρες συνάντησε επίσημη ή «κατεστημένη» εχθρότητα για τις πρωτοποριακές καλλιτεχνικές ιδέες του –και ακόμη περισσότερο, η κινηματογραφική βιομηχανία στην Καλιφόρνια καταγινόταν με αισθηματικό «κίτς» διότι απέφερε περισσότερα στα σημεία. Αντίστοιχα, η Σοβιετική Ένωση του Στάλιν απέρριπτε την δύσκολη και απαιτητική πρωτοποριακή τέχνη διότι παρέμεινε ακατανόητη για τις μάζες και ως εκ τούτου ακατάλληλη σαν προπαγάνδα αναπτέρωσης του ηθικού –ήταν δηλαδή μέ άλλα λόγια, κατά τήν φράση των μεγιστάνων του Χόλυγουντ, «δηλητήριο του ταμείου». Σ' αυτό το συγκεκριμένο σημείο η εμποροκρατία και η απελπισμένη ανάγκη του ολοκληρωτικού καθεστώτος για δημόσια επιδοκιμασία είναι ακριβώς αντίστοιχες. Για έναν διανοούμενο πρωτοπόρο καλλιτέχνη σαν τον Μπρεχτ, το γούστο που εκπροσωπούσε «το καλό ταμείο» ή η «καλή προπαγάνδα» –αποτελούσε ένα είδος μικρομπουρζουάδικης αισθητικής του φιλισταίου: στην πραγματικότητα, κάθε τι που ο διανοούμενος σιχαίνεται έως θανάτου. Ο πειραματικός πρωτοπόρος της νέας αισθητικής πρέπει να είναι τουλάχιστον πάνω απ' όλα, ένας ελιτιστής. Στην Γερμανία, όπου Bildung σήμαινε ανέκαθεν μια κοινωνική καθιέρωση, η κοινή γνώμη ήταν ανεκτική προς αυτή την κατάσταση πραγμάτων. Ακόμη και εκείνοι που αντιπαθούσαν την «προοδευτική» τέχνη τοποθετούσαν υψηλά τον προοδευτικό καλλιτέχνη. Σε τελική ανάλυση, ήσαν οι καλλιτέχνες και οι φιλόσοφοι (τους οποίους μετά δυσκολίας μπορούσαν να κατανοήσουν) αυτοί που κατέστησαν ικανή την Γερμανία να κερδίσει εθνικό γόητρο και να γίνει αποδεκτή από την Ευρώπη τον 18ο και 19ο αιώνα, ενώ άλλα σημαντικότερα έθνη διέπρεπαν σε διάφορες επιδιώξεις (π.χ. στην απόκτηση υπερπόντιων αυτοκρατοριών).

Στην Σοβιετική Ένωση αυτό το μοντέλο ίσχυσε όσο οι καλλιτέχνες και συγγραφείς κανακεύονταν από το καθεστώς. Όταν όμως, μετά την πρώτη ευφορία των οργίων της πρωτοποριακής τέχνης, ο Στάλιν συνειδητοποίησε ότι αυτή η πρωτοπορία δεν είχε απήχηση στην μάζα, αυτοί οι χαϊδεμένοι καλλιτέχνες αναγκάστηκαν, μέσω δρακόντειων μέτρων, να κοντύνουν και να γίνουν σκέτα όργανα μιας μέτριας έως κακόγουστης, επίσημης αισθητικής για φιλισταίους. Στις Ηνωμένες Πολιτείες οι εμπορικοί παράγοντες αυτόματα υπαγόρευαν μια παρόμοια κατάσταση πραγμάτων. Οι συγγραφείς των μπεστ-σέλλερ και των επιτυχιών του Μπροντγουαίη απολάμβαναν τόσα προνόμια όσα και οι σοβιετικοί αντίστοιχοί τους. Η μικρή διαφορά ήταν ότι στην Σοβιετική Ένωση οι πρωτοπόροι συγγραφείς (όπως ο φίλος του Μπρεχτ Τρετυάκωφ) εκτελέστηκαν, ενώ στις Ηνωμένες Πολιτείες αναγκάζονταν να αργοπεθαίνουν σε ελεεινές σοφίτες στο Κάτω Ηοτ Σάϊντ ή να διδάσκουν «δημιουργικό γράψιμο» σε κολλέγια για ένα ξεροκόμματο. Κι ενώ στην Σοβιετική Ένωση ο Μπρεχτ κατάλαβε πως θά 'ταν συνετό να μην δημοσιεύσει τις απόψεις του για την τέχνη, στις Ηνωμένες Πολιτείες μπορούσε να είναι όσο ήθελε αυθάδης και ελεύθερος να πει την γνώμη του.

Ο Μπρεχτ περιφρονούσε το «πολιτιστικό τοπίο» των Ηνωμένων Πολιτειών, ακριβώς γιατί η χώρα του φαινόταν (δίκαια ίσως) σαν μια αχανής μικροαστική περιοχή, με μικροαστικά γούστα στην επίπλωση, την αρχιτεκτονική, την τροφή και την τέχνη. Ο «μαρξισμός» του Μπρεχτ ήταν ουσιαστικά μια αντίδραση κατά του τρόπου ζωής του Kleinbürger, του μικροαστού. Νόμιζε ότι η εναλλακτική λύση ήταν ένας αληθινά «προλεταριακός» πολιτισμός. Όμως, η συμπεριφορά του και οι διακηρύξεις του έδειχναν πάρα πολύ καθαρά ότι αυτό που πραγματικά εξέφραζε, αυτό που πραγματικά του φαινόταν σαν μια ιδανική εκλογή, ήταν στην πραγματικότητα, το ακριβώς αντίθετο του «προλεταριακού» –δηλαδή, η θέση στην ελίτ και την πρωτοπορεία του πλέον προοδευτικού από τους Bildungsbürger (το μορφωμένο τμήμα της γερμανικής κοινωνίας που κέρδιζε την κοινωνική θέση του πηγαίνοντας στο θέατρο, διαβάζοντας τα τελευταία βιβλία και ήταν *Au fait* για την νέα ζωγραφική και γλυπτική). Η στάση του

Μπρεχτ προς την Αμερική είναι όμοια μ' αυτήν εκατοντάδων άλλων γερμανών διανοούμενων προσφύγων που δεν μπόρεσαν ποτέ να συμφιλιωθούν με μια χώρα που δεν είχε Εθνικό θέατρο (για να μην αναφέρουμε τα καφενεία – στέκια των καλλιτεχνών) και περιφρονούσε τους κακοπληρωμένους ατημέλητους διανοούμενους. Το ότι σήμερα στις Ηνωμένες Πολιτείες η θέση των διανοούμενων έχει αλλάξει, το ότι υπάρχουν επιχορηγούμενα θέατρα και το ότι ο Γερμανός τύπος του Bildungsbürger (π.χ. ο Χένρυ Κίσσιγκερ) μπορεί να φθάσει σε ανώτερες θέσεις στο οικοδόμημα της εξουσίας, μπορεί σε μεγάλο μέτρο να είναι μια από τις παρενέργειες της εισροής των γερμανών διανοούμενων αυτού του είδους στις δεκαετίες του '30 και '40.

Πολλοί από αυτούς τους γερμανούς μετανάστες κατάφεραν να συμφιλιωθούν με το νέο περιβάλλον τους και, τελικά, συνεισέφεραν στην προοδευτική μεταμόρφωσή του κατά το δικό τους πρότυπο. Ο Μπρεχτ δεν ήθελε τίποτα τέτοιο, αυτό. Σε ένα ποίημα που έγραψε όταν ακόμη ήταν στην Δανία στα 1937, ο Μπρεχτ είχε διαμαρτυρηθεί για την ετικέτα του «εμιγκρέ» που είχαν κολλήσει στους γερμανούς πρόσφυγες.

Ο Λάϊον παραθέτει ένα φάκελλο του FBI για τον Μπρεχτ, με χρονολογία 1943, που αναφέρεται σ' αυτό το ποίημα. «Πιστεύεται ότι η αντικατάσταση της λέξης 'μετανάστευση' με την 'εξορία' είναι μια ένδειξη ότι τα άτομα που συνδέονται με τον Μπρεχτ δεν θεωρούν τους εαυτούς των μετανάστες εδώ, αλλά θεωρούν ότι είναι μάλλον εξόριστοι που περιμένουν να γυρίσουν στην Ευρώπη».

Ο πράκτορας του FBI σ' αυτήν την περίπτωση έπιασε το νόημα. Ο Μπρεχτ δίσταζε για αρκετό καιρό πριν αρχίσει τις διαδικασίες για να επιστρέψει στην Ευρώπη. Δεν του άρεσε η ιδέα να ζήσει σε μια ρημαγμένη Γερμανία, και η αλληλογραφία του δείχνει ότι σκεπτόταν την Ελβετία, την Β. Ιταλία, την Αυστρία. Και όταν τελικά, στα 1948-49, αποφάσισε να εγκατασταθεί στο Ανατολικό Βερολίνο, συνέχισε να πιέζει για αυστριακή υπηκοότητα, την οποία τελικά απέκτησε• έτσι έζησε στην Ανατολική Γερμανία σαν ένας Auslander, ένας ξένος. (Ίσως θυμόταν ότι στην Σοβιετική

Ένωση εκείνοι που είχαν αποκτήσει σοβιετική υπηκοότητα εκτελέστηκαν, ενώ οι ξένοι είχαν μια ευκαιρία να απελαθούν.)

Η μοίρα του εξόριστου ποιητή είναι γεμάτη ειρωνείες. Ο Μπρεχτ είχε μείνει δεκαπέντε χρόνια στο εξωτερικό, νοσταλγώντας την θεατρική ζωή, τις ανέσεις και την θέση που κατείχε ένας καλλιτέχνης και διανοούμενος σε μια χώρα των *Bildungsbürger*• όμως, ακριβώς η εμπειρία μιας τόσο μακράς διαμονής στον μεγάλο κόσμο, με τις τεράστιες διαστάσεις του, έκανε την πολυπόθητη πατρίδα να φανεί περιορισμένη και μικρή μόλις γύρισε σ' αυτήν. Σε μια από τις πρώτες καταχωρήσεις στο ημερολόγιο του μετά την επιστροφή του στο Ανατολικό Βερολίνο, ο Μπρεχτ μιλά για «την δύσοσμη αναπνοή του επαρχιωτισμού» που τον φύσιξε κατά πρόσωπο σε μια δεξίωση όπου συνάντησε μερικούς από τους ανώτερους αξιωματούχους του καθεστώτος της Ανατολικής Γερμανίας.

Ο Μπρεχτ έφυγε από τις Ηνωμένες Πολιτείες το φθινόπωρο του 1947, μια μέρα μετά την παρουσίασή του προ της Επιτροπής για τις Δραστηριότητες των Μη Αμερικανών στην κινηματογραφική βιομηχανία. Τον είχαν συγχαρεί για την τόσο συνεργατική παρουσία του, Αλλά δεν χάρισε ούτε λέξη υποκρινόμενος με απλή πονηριά ότι ήταν ένας ξένος του οποίου τα αγγλικά δεν ήταν απλώς αρκετά καλά για να καταλάβει περί τίνος επρόκειτο τα όσα συνέβαιναν. Από μια άλλη παράξενη ειρωνεία, έξι μήνες αφού είχε φύγει από τις Ηνωμένες Πολιτείες έλαβε ένα βραβείο από την Αμερικανική Ακαδημία Γραμμάτων (1.000 δολλάρια, ένα γερό ποσό στα 1948). Στις 5 Απριλίου 1948 έγραψε (στα αγγλικά) στον Πρόεδρο της επιτροπής χορηγήσεων: «Σας ευχαριστώ για την τιμή που μου κάνατε. Σε μια εποχή σαν την σημερινή ένα βραβείο είναι ιδιαίτερα ενθαρρυντικό. Δυστυχώς δεν είμαι σε θέση να παρακολουθήσω την ετήσια τελετή καθώς προς το παρόν διαμένω στην Ελβετία...»

Πίσω στην Ανατολική Γερμανία ο Μπρεχτ, ο αυστριακός υπήκοος, που είχε εκχωρήσει τα συγγραφικά δικαιώματα των έργων του σε έναν δυτικογερμανό εκδότη, βυθιζόταν πάλι στον πόλεμο που είχε εξαπολύσει από την Δανία, την μάχη κατά της σταλινικής γραμμής στην αισθητική στην Σοβιετική Ένωση. Ήταν ένας σκληρός αγώνας

που είχε τις επιτυχίες και τις αποτυχίες του. Αναγκάστηκε να εκφράσει δημόσια την εκτίμησή του προς τον Στανισλάβσκυ και έπρεπε να υπομείνει πολλή υπηρεσιακή κριτική και λογοκρισία. Παρ' όλα αυτά έμεινε πιστός στο καθήκον μέχρι τέλους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «German Writers in Soviet Exile 1933-1945», by David Pike. University of North Carolina Press. Υπάρχει επίσης μια έκδοση γραμμένη στα γερμανικά από τον συγγραφέα, χρήσιμη ειδικά για τα αυθεντικά αποσπάσματα από τις πηγές στη γερμανική γλώσσα: David Pike, «Deutsch Schriftsteller In Sowjetischen Exill 1933-1945» (Suhrkamp Verlag, Frankfurt).

2. Bertolt Brecht, "Briefe". Vol. 1, Letters, Vol. 2, Notes. Δημοσιευμένο με σχολιαστικό υπόμνημα του Günter Gläser (Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1981).

3. «Brecht in America». By James K. Lyon. Princeton University Press.

4. Ο Λούκατς ήταν φυσικά Ούγγρος, το ίδιο και ο Ιούλιος Χαϊϋ, ο δραματουργός ο οποίος ήταν δάσκαλος του παραδοσιακά κατασκευασμένου, καλοφτιαγμένου θεατρικού έργου• πολλοί από τους Ούγγρους κομμουνιστές που είχαν μεταναστεύσει στο Βερολίνο μετά την πτώση της Ουγγρικής Σοβιετικής Δημοκρατίας του Μπέλα Κουν είχαν γίνει μέλη του Γερμανικού Κομμουνιστικού Κόμματος.